

ŁUKASZ KOŻUCHOWSKI

<https://orcid.org/0000-0001-5774-2898>

Uniwersytet Warszawski

EGODOKUMENTY (LISTY
I PAMIĘTNIKI) CHŁOPÓW KRÓLESTWA
POLSKIEGO I CHŁOPSKICH MIGRANTÓW ZEŃ
JAKO ŹRÓDŁA HISTORYCZNE (1864–1914)*

Abstrakt: Tekst prezentuje przykłady egodokumentów (czy też dokumentów osobistych) chłopów, tu rozumianych wąsko jako listy i pamiętniki, tj. źródła do badań dziejów Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w. Na początku przedstawiono zwięzłe wprowadzenie do tematyki egodokumentów jako materiałów wykorzystywanych w pracach historycznych. Następnie omówiono kolejne zbiory listów (do czasopism, emigracyjnych, zesłańców) oraz pamiętników (w tym konkursowych). Na koniec zaś tekst przedstawia ogólne ujęcie egodokumentów chłopów jako zbioru źródeł wraz z sugestiami do dalszych prac badawczych.

Abstract: The text presents examples of ego-documents (or personal documents) of peasants, here understood narrowly as letters and diaries, as sources for research into the history of the Polish Kingdom in the second half of the nineteenth century. A brief introduction to ego-documents as source material used in historical work is followed by a discussion of successive collections of letters (sent to periodicals, correspondence of emigrants and exiles) and diaries (including competition ones). Finally, the text presents a general overview of the peasants' ego-documents as a collection of source material with suggestions for the future direction of research.

Słowa kluczowe: chłopci, listy, pamiętniki, Królestwo Polskie, źródła.

Keywords: peasants, letters, diaries, Kingdom of Poland, sources.

* Praca sfinansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2020–2024 jako projekt badawczy w ramach programu „Diamantowy Grant” (nr rejestr. DI2019 004949). Opiekunem projektu jest Artur Markowski, któremu serdecznie dziękuję za wsparcie.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie możliwie szerokiego spektrum egodokumentów (listów i pamiętników) chłopów mieszkających w Królestwie Polskim i migrujących za ocean jako źródeł historycznych¹. Ma więc on być odpowiedzią na apel Krzysztofa Kosińskiego, aby sporządzać przeglądy źródłowe i metodologiczne dokumentów osobistych, które nierzadko są zbiorami rozproszonymi, a przez to trudnymi do uchwycenia przez badaczy; omawiany tu przypadek nie stanowi wyjątku od tej reguły². Zarazem artykuł ma za zadanie wspomóc merytorycznie rozwijający się obecnie nurt zainteresowania historią chłopów, w którym niestety, jak zauważył Tomasz Wiślicz, „dominuje — zgodnie z przewidywaniami — refleksja tożsamościowa, a nie naukowa”³. Celem jest także polemika z obiegową opinią, jakoby polscy dziewiętnastowieczni chłopci (prawie) nie wytwarzali własnych źródeł pisanych. W tekście najpierw zwięźle zarysuję pojęcie egodokumentu w historiografii i naukach społecznych, następnie przedstawię (bezpośrednio lub pośrednio) kolejne zbiory egodokumentów, a pod koniec podsumuję wcześniejsze rozważania, dając pewne ogólniejsze uwagi źródłoznawcze i wskazując możliwości dalszych badań.

Wykorzystywanie egodokumentów jako źródeł ma długą tradycję — przede wszystkim w naukach społecznych. Pionierem metody socjologicznej bazującej na tych materiałach — zwanej też metodą biograficzną — był Florian Znaniecki. Uważał on, że badawczo cenne są teksty wytworzone przez badaną zbiorowość. Dzięki ich lekturze można

¹ Zaliczenie do egodokumentów tylko listów i pamiętników oznacza okrojenie tego terminu z części jego potencjału, co jednak jest konieczne dla urealnienia rozmiarów niniejszego tekstu. O tym, jakie inne teksty mogą być traktowane jako egodokumenty, np. A. Koprończak, *Nauka patrzenia na siebie. Egofotografie chłopskich czytelników „Gazety Świątecznej” (1881-1905)*, „Stan Rzeczy” 2021, 2/21, s. 210–212, W. Chorążyczewski, A. Rosa, *Egodokumenty — egodokumentalność — analiza egodokumentalna — spuścizna egodokumentalna*, w: *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, red. W. Chorążyczewski, A. Pacevičius, S. Roszak, Toruń 2015, s. 11–22.

² K. Kosiński, *Pamiętnikarstwo konkursowe jako źródło historyczne*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 6, 2003, s. 144. Trafność diagnozy Kosińskiego potwierdza fakt, że żadne dotychczasowe opracowanie nie wykorzystywało łącznie wszystkich materiałów omówionych w niniejszym artykule. Świadomie lub nie zdecydowano się na użycie jedynie części tych zbiorów. Nie odnaleziono przykładów włączenia do obiegu naukowego części z omawianych niżej źródeł (poza krótkimi, rzadkimi wzmiankami).

³ T. Wiślicz, *Nowe tendencje w historiografii polskiej po 1989 roku. Raport diagnostyczny*, w: *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwania. Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18–20 września 2019 roku*, t. 1: *Potęga historii*, red. J. Pomorski, M. Mazur, Warszawa–Lublin 2021, s. 282–283 (tekst wystąpienia jest dostępny również online w formacie PDF).

wniknąć w świat wyobrażeń i praktyk społecznych widzianych z perspektywy samych badanych. Pierwszym dziełem wykorzystującym taką metodę na szeroką skalę był *Chłop polski w Europie i Ameryce*, napisany wspólnie z Williamem Thomasem (*The Polish Peasant in Europe and America*, Chicago 1918–1922, wyd. pol. Warszawa 1976). Na potrzeby pracy zgromadzono obszerny korpus źródeł, obejmujący m.in. korespondencję między wychodźcami z ziem polskich do Stanów Zjednoczonych a ich rodzinami pozostałymi w Europie oraz listy wysyłane do czasopism. Obiektem zainteresowania Znanięckiego i Thomasa były przemiany więzi społecznych w związku z długotrwałą migracją, jednak w pracy poruszono także wiele innych wątków⁴. Tekst zawiera też bardzo cenne uwagi o charakterze źródłoznawczym i metodologicznym, także w odesłaniach do przywoływanych listów. Znanięcki zwrócił również uwagę między innymi na kwestię ludzkiej pamięci i jej wpływu na tworzenie narracji pamiętnikarskich. Wskazał, że z biegiem czasu jednostki mają tendencję do ujednolicania swojej pamięci w taki sposób, aby wspomnienia stawały się proste, jednoznaczne i niezniuansowane. W skrajnym wypadku może to oznaczać nawet „dopowiadanie sobie” wydarzeń, które w rzeczywistości nie miały miejsca, ale pasują do intencji wypowiedzi autora⁵. W ciągu ponad stu lat od publikacji pierwszego wydania *Chłopa polskiego w Europie i Ameryce* metoda biograficzna doczekała się jeszcze wielu prac, przede wszystkim z dziedziny socjologii.

Termin „egodokument” należy do terminologii nauk historycznych, choć w praktyce do materiałów tego typu sięgają też badacze z innych dziedzin. Określenie to zostało wprowadzone do obiegu naukowego przez niderlandzkiego badacza Zagłady Żydów – Jacques’a Pressera – w 1958 r.⁶ Wyróżnił on te teksty jako dające szczególnie wgląd w osobiste przeżycia jednostek⁷. W ostatnim czasie można zaobserwować zainteresowanie egodokumentami wśród polskich historyków⁸. Powstały już

⁴ W. Thomas, F. Znanięcki, *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an Immigrant Group*, t. 1–5, Boston 1920, https://digital.library.cornell.edu/catalog/chla3074959_2389 (dostęp: 20 XII 2023).

⁵ F. Znanięcki, *Znaczenie dokumentów autobiograficznych do badań socjologicznych*, „Kultura i Społeczeństwo” 3, 1970, s. 118–119.

⁶ M. Mascuch, R. Dekker, A. Baggerman, *Egodocuments and History. A Short Account of the Longue Duree*, „The Historian” 78, 2016, 1, s. 11.

⁷ Niektóre refleksje zbliżają badania nad egodokumentami do mikrohistorii, A. Baggerman, R. Dekker, Jacques Presser, *Egodocuments and the Personal Turn in Historiography*, „The European Journal of Life Writing” 7, 2018, s. 90–110.

⁸ Syntetyczne ujęcie najważniejszych zagadnień z tym związanych przedstawiła Władysława Szulakiewicz: *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 1, 2013, s. 65–84.

opracowania poświęcone pamiętnikom konkursowym⁹ czy listom chłopskim¹⁰. Przykładowo Władysława Szulakiewicz wskazywała, że nawet najbardziej prywatny egodokument może zawierać liczne elementy autokreacji, w tym sztucznego uwypuklenia, przemilczania tudzież prze-modelowania opisu. Zawsze są to teksty subiektywne, choćby i mimo woli piszącego. Badaczka zwróciła również uwagę na konieczność zapoznania się (w miarę możliwości – w przypadku omawianych tu źródeł chłopskich jest to często niemożliwe) z osobą autora tekstu, aby móc lepiej zrozumieć okoliczności powstania źródła i ich wpływ na treść¹¹. Podobna tematyka została podjęta również przez Waldemara Chorążyczewskiego oraz Agnieszkę Rosę, którzy sugerowali, że można mówić nie tyle o egodokumencie jako konkretnym rodzaju źródeł, co o analizie egodokumentalnej jako sposobie analizy dowolnego niemal tekstu¹².

Nie istnieje natomiast praca, która ujmowałaby ogół egodokumentów chłopów z Królestwa Polskiego (i chłopskich migrantów z tych ziem) dotyczących lat 1864–1914. Nie chodzi tu jedynie o teksty, które zostały wytworzone jeszcze przed I wojną światową, ale również przydatne do badania tego okresu dokumenty późniejsze. Dlatego też poniżej zostanie przedstawiona charakterystyka listów i pamiętników chłopskich z epoki, do których dotarł autor niniejszego artykułu, wraz z praktycznymi

⁹ K. Kosiński, op. cit., s. 133–145. Tekst ten zawiera cenne wskazówki do wykorzystywania pamiętników konkursowych jako źródła, streszczając wcześniejsze debaty na ten temat i dodając własne refleksje autora. Ważne informacje dotyczące pamiętników chłopskich jako źródła podaje też Elwira Wilczyńska, *Diabli z czubami. Niemcy oczami polskich chłopów w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2019, s. 168–182.

¹⁰ Cenne uwagi warsztatowe przedstawili chociażby Andrzej Brożek, *Listy emigrantów jako źródło w tradycji i współczesności polskich nauk społecznych*, w: *Dziedzictwo Witolda Kuli*, red. M. Kula, Warszawa 1990, s. 45–46 czy Jan Molenda, *Chłopi. Naród. Niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999, s. 9–33. Zwięzły przegląd istotnych wskazówek (w tym bogactwo odwołań do literatury) zawiera także: D. Kiper, *Wartość poznawcza listu do redakcji jako źródła wiedzy na przykładzie listów czytelników do redakcji pism Polonii amerykańskiej (przełom XIX i XX wieku)*, „Archiwum Emigracji. Studia — Szkice — Dokumenty” 2021–2022, 29, s. 43–50 (część spostrzeżeń można odnosić tylko do listów, na których autor koncentruje się w tekście, a nie do wszystkich listów chłopskich czy listów do redakcji). Uwagi dotyczące listów zawiera też — poniekąd wbrew tytułowi — przywołany w poprzednim przypisie artykuł Kosińskiego, który dotyczy PRL, lecz część uwag pasuje i do wcześniejszych czasów (s. 140–144).

¹¹ W. Szulakiewicz, op. cit., s. 69–71.

¹² W. Chorążyczewski, A. Rosa, op. cit. W czerwcu 2022 r. na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu miała miejsce konferencja „Egodokumenty — samoświadectwa — teksty autobiograficzne. Praktyka i teoria”. Ogłoszono też już zaproszenie na kolejną edycję wydarzenia (stan wiedzy autora na 20 XII 2023).

wskazówkami dotyczącymi ich krytyki. Należy zarazem podkreślić, że ze względu na bardzo rozproszony charakter tych źródeł pewne jest, iż przedstawione poniżej wyliczenia i odesłania do listów i pamiętników chłopów są niekompletne. Wiele tekstów czeka jeszcze na odkrycie przez badaczy. Niniejsza publikacja zdaje się jednak zasadna, gdyż gromadząc w jednym miejscu informacje o wielu cennych źródłach, może służyć wydatną pomocą przy dalszych dociekaniach związanych z historią Polski w drugiej połowie XIX w. (rozumianej tu jako okres powstaniowy czy też powłaszczeniowy, tj. lata 1864–1914). Dla okresu przed uwłaszczeniem nieliczne pamiętniki chłopskie oraz odnoszące się do powstania styczniowego omówił Krzysztof Dunin-Wąsowicz¹³.

Najobszerniejszy zbiór materiałów autorstwa chłopów z Królestwa Polskiego w XIX w. stanowią natomiast listy do redakcji „Gazety Świątecznej” (1881–1939). Wiele z nich zostało przedrukowanych na łamach periodyku i są dziś dostępne online¹⁴. Przeprowadzone przez Marię Klawe-Mazurową badania wskazały, że korespondencję od czytelników, choć oczywiście poddaną selekcji i redakcji, przedrukowywano na łamach czasopisma w sposób dość wierny, nie dokonując poważnych ingerencji w słowa nadawców¹⁵. O ile zdecydowana większość dostępnych dziś listów do „Gazety Świątecznej” to te wydrukowane na łamach czasopisma, istnieje też mały zbiór rękopisów w Bibliotece Narodowej w Warszawie¹⁶. Część z owych manuskryptów przedrukował, wraz z komentarzem, periodyk „Regiony. Kwartalnik społeczno-kulturalny”¹⁷. Warto jednak podkreślić, że nie każdy list, który „Gazeta Świąteczna” wydrukowała czy otrzymała, jest listem chłopskim¹⁸.

¹³ K. Dunin-Wąsowicz, *Świadomość narodowa chłopów w świetle pamiętników w okresie powstań narodowowyzwoleńczych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 45, 1992, s. 87–93; idem, *Powstanie styczniowe w pamiętnikarstwie chłopskim i ludowym*, „Przegląd Humanistyczny” 16, 1972, 2, s. 35–66.

¹⁴ *Gazeta Świąteczna. Wychodzi raz na tydzień przed każdą niedzielą*, CRISPA — Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/265932/display/Default> (dostęp: 20 XII 2023).

¹⁵ M. Klawe-Mazurowa, *Listy chłopów do prasy dla wsi w latach 1875–1895 jako źródło historyczne*, „Przegląd Polonijny” 9, 1983, 4, s. 38; zob. również przypis 90 (uwagi Celine Francelle-Gervais).

¹⁶ „Listy czytelników do redakcji „Gazety Świątecznej” z lat 1895–1910”, BN, Archiwum Korzonów i Prószyńskich, sygn. Rps BN II.5978 (pod oddzielnymi sygnaturami dostępne są również listy z lat 1930 i 1931–1937).

¹⁷ C. Francelle-Gervais, *Oto zasylam opisanie całego mojego życia... (Listy przedpłatników „Gazety Świątecznej” do Promyka)*, „Regiony. Kwartalnik społeczno-kulturalny” 4, 1978, s. 76–102.

¹⁸ J. Molenda, *Chłopi*, s. 12.

„Gazeta Świąteczna” była pismem popularnym przede wszystkim wśród włościan, a jego redaktor — Konrad Prószyński „Promyk” — zachęcał odbiorców do informowania, co działo się w ich okolicy¹⁹. Można dostrzec w tym podobieństwo do aktywności ludoznawców, takich jak Oskar Kolberg, który również drogą korespondencji z lokalnymi mieszkańcami pozyskiwał informacje do swoich prac²⁰. W pierwszym roku funkcjonowania czasopisma Prószyński opublikował odezwę: „prosimy wszystkich stateczniejszych i umiejących pisać ludzi, aby ze swoich okolic donosili o wszelkich ważniejszych zmianach, ulepszeniach, uchwałach gminnych i gromadzkich, wyborach na urzędy gminne, o gospodarstwie, o zamożności i zwyczajach ludu itp.”²¹. Prośba ta na wiele lat zdeterminowała (choć nie w kategorię sposób) kwestie, które pojawiały się w publikowanej na łamach gazety korespondencji. Często też, gdy jeden z nadawców wspominał jakieś zagadnienie, do redakcji napływały kolejne listy poruszające ten sam wątek, powodując koncentrację uwagi na pewnych tematach²². Potwierdza się tu diagnoza Czesława Madajczyka, że teksty o charakterze osobistym, lecz tworzone z myślą o szerszym gronie czytelników, ulegają uniformizacji²³. W związku z tym ich osobisty charakter jest słabszy niż w przypadku niektórych innych tekstów, gdyż jest skrępowany normami dyskursu publicznego, domniemanymi oczekiwaniami redakcji, selekcją listów przez redaktorów itd.

W listach na łamach „Gazety Świątecznej” znajdziemy chociażby opisy lokalnej wspólnoty wiejskiej (np. pod względem statusu materialnego oraz moralności). Zgodnie z linią gazety sporo miejsca w korespondencji, którą zdecydowano się opublikować, poświęcono piętnowaniu pijaństwa, palenia papierosów, wychodźstwa do Prus (jako demoralizującego) czy hazardu. W analogiczny sposób niektórzy nadawcy chwalili się w imieniu swoich wspólnot przezwyciężeniem tego rodzaju wad tudzież pouczali w tym duchu innych czytelników. Można dostrzec, że autorzy listów silnie identyfikowali się ze swoimi parafiami i często wspominali o stanie lokalnej świątyni, fundacjach wyposażenia kościelnego, krzyżach

¹⁹ Z. Kmiecik, *Z dziejów pism dla ludu w latach 1866–1905 („Zorza” i „Gazeta Świąteczna”)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 5, 1966, 1, s. 92.

²⁰ Za to spostrzeżenie dziękuję anonimowemu Recenzentowi/Recenzentce niniejszego tekstu.

²¹ „Gazeta Świąteczna” 37, 1881, s. 2. O tematyce listów do „Gazety Świątecznej” i publikowanych na jej łamach artykułów pisał Zenon Kmiecik, „Gazeta Świąteczna” za czasów redaktorstwa Konrada Prószyńskiego „Promyka” (1881–1908), Warszawa 1973, s. 52–53 i in.

²² Zob. np. „Gazeta Świąteczna” 1468, 1909, s. 2 oraz tenże rocznik, nr 1473, s. 2.

²³ Cz. Madajczyk, *Źródła w historii najnowszej*, St. Źr. 17, 1972, s. 6.

przydrożnych i cmentarzach. Tego typu więź ze wspólnotą lokalną istniała już zresztą we wcześniejszych epokach²⁴. Sporo miejsca w korespondencji zajmują opisy stosunków między duchowieństwem a chłopami — utrzymane zasadniczo w tonie co najmniej życzliwie neutralnym wobec poczynań proboszczów i wikarych, czasem zaś wytykające (rzekomą?) niewdzięczność parafian²⁵. Niekiedy pojawiają się opisy niecodziennych wydarzeń — od wizytacji biskupich, przez klęski żywiołowe, po sensacyjne historie zbrodni i kar. Wspomina się też o zamożności mieszkańców okolicy, nieraz wiążąc ją ze stanem oświaty i moralności. Popularnym wątkiem jest funkcjonowanie samorządu gminnego. W tych wszystkich aspektach widać, że chłopci często pisali listy pragnąc zdobyć aprobatę redaktora i czytelników²⁶. Wybija się tu wątek pragmatyczny — jeśli jakieś wydarzenie było opisywane, to często jako przykład do (nie) naśladowania przez innych, zgodnie z przekonaniem promowanymi przez periodyk²⁷. Dlatego zarówno w zbiorach listów wydrukowanych na łamach czasopisma, jak i zachowanych w rękopisach trudno znaleźć teksty rażąco rozbieżne z linią redakcyjną pisma²⁸. Jest to również widoczne w późniejszym okresie, gdy po śmierci „Promyka” (1908) redaktorem został jego syn Tadeusz, a program ideowy „Gazety Świątecznej” coraz wyraźniej zwracał się w stronę endecką, odzwierciedliło się to również w publikowanych listach²⁹.

²⁴ T. Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001, s. 203.

²⁵ O relacjach między chłopami a księżmi — na podstawie m.in. listów do „Gazety Świątecznej”, zob. M. Kriśań, *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX — początku XX wieku*, Warszawa 2008, s. 67–112.

²⁶ W. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant*, t. 4, s. 263. Co do tematyki listów do „Gazety Świątecznej” zob. przyp. 21. Jan Molenda wskazał na dostosowywanie się autorów listów do oczekiwań redakcji, idem, *Chłopi*, s. 28.

²⁷ J. Molenda, *Chłopi*, s. 25–26.

²⁸ Być może takim listem jest jeden z egzemplarzy znajdujących się w BN, w którym autor m.in. wzmiankuje swoją obecność (czy chwali się nią?) na uroczystościach koronacyjnych Mikołaja II Romanowa, list ten jednak nie został dopuszczony do druku na łamach czasopisma, choć mogło to też wynikać z jego zwięzłości (list Franciszka Pieńkosa z Brodowych Łąk z 19 marca 1900 r., przedrukowany w: C. Francelle-Gervais, op. cit., s. 80). Należy zarazem pamiętać, że za „Promyka” oraz pierwszych lat jego następcy czasopismo musiało utrzymywać odpowiedni politycznie kurs regulowany przez cenzurę (por. Z. Kmiecik, „Gazeta Świąteczna”, s. 98, 101). Dlatego też ów wyrażający sympatię wobec cara chłop mógł myśleć, że jego opinia jest słuszna w oczach Prószyńskiego i czytelników. Liberalizacja cenzury w związku z rewolucją 1905 r. mogła wpłynąć na ten stan rzeczy.

²⁹ M. Kriśań, *Chłopi wobec zmian*, s. 14, 33 (autorka nazywa ów zwrot „konserwatywno-klerykalnym”).

Dostępne są opracowania dotyczące zarówno „Gazety Świątecznej”, listów doń, jak i jej redaktora³⁰. W 1983 r. Kławe-Mazurowa krytykowała wieloletnią niechęć badaczy do traktowania zbioru tych listów jako pełnoprawnych źródeł — ostatnie prace Włodzimierza Mędrzeckiego czy Marii Krisań stanowią tu pozytywną zmianę, lecz nie wyczerpują one możliwości badawczych³¹.

Kolejnym istotnym zbiorem korespondencji są zgromadzone i opracowane przez Witolda Kulę, Ninę Assorodobraj-Kulę oraz Marcina Kulę *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890–1891*³². W wydawnictwie tym można znaleźć kilkaset listów napisanych głównie przez wychodźców z Królestwa Polskiego przebywających za oceanem. Znaczna ich część jest autorstwa migrantów urodzonych w rodzinach chłopskich, którzy wyjechali ze względu na trudne położenie ekonomiczne³³. Choć ich nadawcy podczas pisania nie przebywali już w Królestwie, to — jak stwierdził (choćby i z pewną przesadą) Henryk Bereza — „wszystko inne (kulturalną treść i formę listów, ich funkcję, ich kształt językowo-stylistyczny, ich kompozycję, ich wszelkie znaczące właściwości) zawdzięczają oni [autorzy listów] tylko i wyłącznie chłopskiej kulturze przedpiśmiennej, która tym samym uzyskuje najlepsze z możliwych świadectwo, stanowiąc jedyne kulturalne źródło epistolograficznych

³⁰ M.in. Z. Kmieciak, *Z dziejów pism dla ludu*; idem, „Gazeta Świąteczna”; H. Brodowska, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa 1967, s. 121 i n.; S. Lewicki, *Konrad Prószyński (Kazimierz Promyk)*, Warszawa 1996; A. Karczewska, „Więcej z piugiem niż piórem przestaje...” *O listach czytelników do redakcji „Gazety Świątecznej” w latach 1881–1914*, w: *Komunikowanie i komunikacja na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, Lublin 2008, s. 133–141. Tekst Karczewskiej, choć zawiera interesujące uwagi i praktyczne odniesienia, w innych miejscach jest wadliwy — część z jego tez jest nieadekwatnych w świetle pozostałej literatury (jak ta o stosunku chłopów do księży, również s. 137; por. M. Krisań, *Chłopi wobec zmian*, s. 90 — choć należy tu odnotować, że ze względu na lata publikacji tekstów Karczewskiej i Krisań autorki zapewne nie mogły się zapoznać wzajemnie ze swoimi tekstami przed złożeniem ich do druku). Por. także uwagi Włodzimierza Mędrzeckiego o listach do czasopism, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002, s. 23–24.

³¹ „Wprawdzie wielu badaczy, poczynawszy od Floriana Znanięckiego, odwoływało się do tych listów [chłopów do gazet] w swych pracach, ale czynili to jedynie wrywkowo; traktowali ten materiał jedynie egzemplifikacyjnie, a nie jako właściwą podstawę źródłową”, M. Kławe-Mazurowa, op. cit., s. 39–40.

³² *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890–1891*, oprac. W. Kula, N. Assorodobraj-Kula, M. Kula, Warszawa 2012 (wyd. 1, Warszawa 1973).

³³ M. Jaszczyńska, *Korespondencja emigrantów jako źródło do badań nad dziejami emigracji*, w: *Emigracja i środowiska polonijne. Archiwa i archiwalia. Zbiór studiów*, red. A. Kulecka, Warszawa 2013, s. 37. Badaczka wspomina także o wykorzystaniu listów, w tym w projektach popularyzacyjnych (s. 46–49).

zapisów”³⁴. Wiele tekstów, umieszczonych w oddzielnej sekcji publikacji, napisano w językach jidysz, niemieckim, litewskim i rosyjskim. Pojedyncze zaś ze spisanych po polsku wskazują, że autor wywodził się ze środowisk miejskich (czy też, ogólniej rzecz ujmując, niechłopskich). Wiadomości adresowane były głównie do osób żyjących w północno-zachodnich rejonach Królestwa Polskiego, co sugeruje również pochodzenie nadawców. Zbiór zawiera też kilka listów niezwiązanych z tematem emigracji. Wszystkie wydane przez Kulów teksty zachowały się do dziś dzięki zatrzymaniu ich przez carską cenzurę, która następnie składowała przechwyconą korespondencję w swoim archiwum. Większość zbiorów spłonęła podczas II wojny światowej, ta zaś część, która ocalała, dostępna jest w krytycznym opracowaniu Kulów. Wydany zbiór korespondencji doczekał się opracowań ściśle mu poświęconych³⁵. Został także przetłumaczony na język angielski, choć wydanie to zostało poddane surowej krytyce³⁶.

W listach z tego zbioru często spotkamy informacje o powodzeniu emigrantów w podróży i bytowaniu na miejscu, kwestiach gospodarowania, sprawach rodzinnych czy też wsparciu finansowym dla osób pozostających w Królestwie. Na ich podstawie możliwa jest również analiza wielu innych zagadnień, jak choćby pobożności, która pełniła istotną

³⁴ H. Bereza, *Odzyskane źródła*, „Regiony. Kwartalnik społeczno-kulturalny” 1975, 1, s. 22; podobnie: S. Kieniewicz, *Listy, które nie doszły*, „Nowe Książki” 1973, 24/572, s. 58 (*nota bene* w dotychczasowej literaturze notorycznie podawano błędny adres tego artykułu, odsyłający do innego rocznika „Nowych Książek”) oraz H. Brodowska-Kubicz, *Z listów chłopów emigrantów*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia” 6, 1999, s. 96.

³⁵ Warto przede wszystkim zwrócić uwagę na wstęp umieszczony na początku *Listów emigrantów*. Prócz tego, publikacja *Listów emigrantów* odbiła się szerokim echem nie tylko w środowisku historyków, zob. np. M. Kula, *Czy warto było przedzierać się przez listy amerykańskie?*, „Przegląd Polonijny” 9, 1983, 4, s. 40–43 (tu też autor omawia m.in. wartość źródłową wydanych listów); J. Iwaszkiewicz, *Listy emigrantów*, „Twórczość” 1975, s. 84–88; R. Sulima, *Wygnańcy i pionierzy (O listach emigrantów ze Stanów Zjednoczonych i Brazylii)*, w: idem, *Dokument i literatura*, Warszawa 1980, s. 54–83; M. Kula, *Listy nie doszły*, w: *Wszyscy jesteście migrantami. (Od)zyskiwanie pamięci migracyjnej*, red. N. Bloch, Poznań 2016, s. 44–59 (w tym tekście autor zwraca uwagę m.in. na kwestie reprezentatywności i selekcji listów przez cenzurę); H. Brodowska-Kubicz, *Z listów chłopów emigrantów*, s. 95–106; S. Kieniewicz, op. cit.; H. Bereza, op. cit., s. 20–26; B. Baczko, *Pisać listy z Hameryki...*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 61, 1982, s. 51–67. Liczne omówienia, w tym zagraniczne, przywołuje Andrzej Brożek w swojej recenzji anglojęzycznego wydania *Listów emigrantów*, czyli [rec.] *Writing Home. Immigrants in Brazil and the United States 1890–1891*, KH 96, 1989, 1–2, s. 330–331.

³⁶ *Writing Home. Immigrants in Brazil and the United States 1890–1891*, wyd. W. Kula, N. Assorodobraj-Kula, M. Kula, Boulder–New York 1986; A. Brożek, *Listy emigrantów jako źródło*, s. 51–52; szerzej na ten temat w jego recenzji *Writing home*, s. 330–334.

rolę w przygotowaniach wychodźców do podróży. W przypadku tego zbioru należy pamiętać, że carska cenzura wychwytywała listy spełniające określone kryteria, co może stwarzać dzisiejszym badaczom problemy z przekrojowością i reprezentatywnością materiału³⁷. Mamy tu zapewne nadreprezentację wątków patriotycznych, antycarskich czy proemigracyjnych — wszystkie one stanowiły dla cenzorów znak, aby listu nie dopuścić do adresata. Listy niezawierające takich sformułowań albo o zupełnie innym tonie zapewne zostały przekazane dalej, co dla współczesnego badacza w praktyce oznacza ich niedostępność. W związku z tym wyciąganie na podstawie tych źródeł szerszych wniosków dotyczących świadomości narodowej czy postaw patriotycznych ogółu warstwy chłopskiej czy nawet ogółu wychodźców może być dość ryzykowne³⁸. Postawy patriotyczne — jako wymagające zapewne ponadprzeciętnego dla chłopów obeznania w rzeczywistości politycznej i historii — mogły korelować z czynnikami takimi jak wiek, wykształcenie, pochodzenie w miejscach docelowych czy szeroko pojęty rozwój cywilizacyjny ziem, z których wywodzili się nadawcy. W kompilacji Kulów — choć nie tylko w niej — widoczne jest przenikanie form oralnych do komunikacji pisanej. Autorzy czasem „inscenizują” dialogowane przywitania z bliskimi czy też zmieniają osobę, do której się zwracają, w obrębie jednego listu³⁹. Wynikać to mogło z tego, że wśród innych listów chłopskich te, jako kierowane zazwyczaj do najbliższych, a nie do redakcji gazet, były stosunkowo najmniej formalne, oraz z (pół)analfabetyzmu wielu nadawców⁴⁰.

Oprócz zbioru Kulów posiadamy co najmniej dwa wydawnictwa broszurowe zawierające (rzekome?) listy chłopskich (i nie tylko) migrantów do Brazylii. Pierwsze z nich, *Listy z Brazylii przez wychodźców do rodzin pisane* w opracowaniu Antoniego Potockiego, ma charakter propagandowy, którego wyraźnym celem jest zniechęcenie do wyjazdów zarobkowych za ocean. Zebrane tam materiały to przedruki tekstów wcześniej opublikowanych na łamach „Kurierza Warszawskiego”, „Gazety Warszawskiej”, „Gazety Łódzkiej”, „Dziennika Łódzkiego”, „Słowa” oraz „Wieku”⁴¹. Z jednej strony forma tych listów zbliża je do tych wydanych

³⁷ Odminną opinię co do reprezentatywności w kontekście geograficznym przedstawił A. Brożek, *Listy emigrantów jako źródło*, s. 42.

³⁸ Tak uczynił jednak Witold Kula w swoim komentarzu do zbioru źródeł: *Listy emigrantów*, s. 118–120; podobnie H. Brodowska-Kubicz, *Z listów chłopów emigrantów*, s. 104.

³⁹ Np. *Listy emigrantów*, s. 448; R. Sulima, op. cit., s. 77–78 i H. Bereza, op. cit., s. 23–24; podobne sytuacje miewają też miejsce w zbiorze Thomasa i Znanięckiego.

⁴⁰ A. Brożek, *Listy emigrantów jako źródło*, s. 39–40.

⁴¹ *Listy z Brazylii przez wychodźców do rodzin pisane*, oprac. A. Potocki, Warszawa 1891; ze środowiskami wiejskimi Królestwa Polskiego związane są listy nr 1, 5 (przy założeniu,

przez Kulów (przy założeniu jednak pewnej „wygładzającej” ingerencji redaktorów gazet czy Potockiego), co stanowi argument za ich autentycznością. Z drugiej jednak strony wyraźnie propagandowy cel publikacji, wydanej w szczycie tzw. gorączki brazylijskiej, oraz fakt, że najprawdopodobniej nie mamy dostępu do żadnych rękopisów z tego zbioru, podaje w wątpliwość jego autentyczność. Próba ustalenia faktycznej proveniencji tych listów jest zadaniem na oddzielne studium. W dotychczasowej historiografii materiałom tym nie poświęcono większej uwagi⁴².

Broszurą podobną do opracowanej przez Potockiego są *Listy z Brazylii* opublikowane w 1912 r. nakładem Towarzystwa Opieki nad Wychodźcami⁴³. Jego ówczesnym dyrektorem był Florian Znaniński, wspomniany już pionier socjologii, który jest także autorem niewielkiego, publicystycznego wstępu do tej publikacji. Wątpliwości co do autentyczności przedrukowanych listów są tu podobne jak w poprzednim wypadku — zbiorek ma charakter propagandowy, antyemigracyjny. Jednak i tu forma listów ma cechy typowe dla korespondencji chłopów. Niebagatelnym argumentem za wiarygodnością jest również osoba Znanińskiego, który niecałą dekadę później wydał *Chłopa polskiego w Europie i Ameryce*. Autentyczność listów zebranych w owej drugiej pracy nie jest kwestionowana. Skłaniałbym się więc do uznania *Listów z Brazylii* za prawdziwe, a więc i do włączania ich w pole obserwacji badawczych. Dotychczas nie cieszyły się one jednak uwagą badaczy⁴⁴.

Bardzo specyficznymi zbiorem listów chłopskich wychodźców jest korespondencja unitów wygnanych przez władze rosyjskie z Królestwa Polskiego. Istnieją również pamiętniki uciskanych unitów, w tym kobiet⁴⁵.

że właściwą nazwą miejscowości jest Łukowa, a nie, jak w tekście, Łukowe, które znajdowały się wówczas w Galicji), 10 oraz 11.

⁴² Jednym z nielicznych wyjątków jest tu lakoniczna wzmianka Brożka, *Listy emigrantów jako źródło*, s. 35.

⁴³ *Listy z Brazylii*, Warszawa 1912. Wszystkie listy w tym zbiorze, poza korespondencją Zygmunta Malanowskiego i (ewentualnie) Piotra Józwicka, zdają się listami chłopskimi.

⁴⁴ Analogicznie jak w poprzednim wypadku, nieduża wzmianka występuje u Brożka, *Listy emigrantów jako źródło*, s. 36.

⁴⁵ *Listy unitów wygnanych do Orenburskiej gubernii*, t. 1–3, wyd. W. Chotkowski, Kraków 1893 (i wcześniejsze wydanie z Poznania); por. także rękopiśmienne listy, dostępne również online na stronie Jagiellońskiej Biblioteki Cyfrowej: „Listy unitów z diecezji chełmskiej, zesłanych do guberni orenburskiej, pisane do ks. Władysława Chotkowskiego, t. 1–5”, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/409796>, dostęp: 20 XII 2023); źródła znajdują się także w publikacji: J. Bojarski, *Czasy Nerona w XIX wieku pod rządem moskiewskim, czyli Prawdziwie Neronowe prześladowanie Unii w diecezji chełmskiej. Fakta zebrane przez kapłanów unickich i naocznych świadków*, t. 1–2, Lwów 1885; *Opowiadanie Unitki Heleny Filipczuk*, oprac. W. Chotkowski, Poznań 1895; A. Wiatrowski, *Z pamiętnika opornego unity*,

Owe unickie zbiory były dotychczas spożytkowane w opracowaniach dotyczących kwestii unickiej i tzw. sprawy chełmskiej⁴⁶; bez wątplenia wciąż nie wykorzystano jednak lwiej części ich potencjału źródłowego. Szczegółowe opracowanie źródłoznawcze tych materiałów zdaje się wyzwaniem odpowiednim dla oddzielnego opracowania. Jest ono o tyle istotne, że teksty te często wydawano w celach publicystycznych, aby obnażyć drastyczną politykę władz rosyjskich wobec katolików obrządku greckiego.

Podobne uwagi jak do korespondencji wydanej przez Kulów można sformułować wobec wspomnianego zbioru listów zebranych przez Znanięckiego i Thomasa *Chłop polski w Europie i Ameryce*, który stanowi klasyczną pracę socjologiczną⁴⁷. Chłopska korespondencja w kolejnych tomach tego dzieła jest przedrukowywana w obszernych cytatach, nieraz w całości, dla ilustracji tez autorów. Również i tutaj mamy do czynienia z prywatnymi listami, choć czasem dany list bywał czytany przez grono szersze niż *stricte* adresatów, czego nadawcy mogli być świadomi⁴⁸. Zakres geograficzny nie jest tak ograniczony jak u Kulów — korespondencja jest związana ze wszystkimi zaborami, choć, wbrew tytułowi dzieła, chłopskość autorów źródeł nie jest tu zawsze normą (np. w przypadku pamiętnika migranta Władysława Wiśniewskiego z tomu 3)⁴⁹. Niemniej należy

„Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 27, 1989, 3, s. 23–41; 28, 1991, 2, s. 1–49; 29, 1992, 3–4, s. 17–53. Pamiętnikiem unity jest również wspomniany w dalszej części artykułu i w bibliografii tekst Józefata Błyskosza. O kontekście powstania źródeł unickich można wyczytać m.in. w: D. Tarasiuk, *Zesłania unitów z Południowego Podlasia do guberni chersońskiej i jekaterynosławskiej w latach 1875–1876*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 15, 2018, s. 61–78 oraz idem, *Zesłania unitów z Południowego Podlasia do guberni orenburskiej w latach 1887–1888*, „Res Historica” 53, 2022, s. 214–233. Liczne odniesienia do literatury dotyczące kwestii unickiej można znaleźć u Artura Góreckiego, *Kościół katolicki w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego*, „Christianitas” 2018, 71–72, s. 105–106. Zob. również: *Zanim wróciła Polska. Martyrologium ludności unickiej na Podlasiu w latach 1866–1905 w świetle wspomnień*, oprac. T. Krawczak, Warszawa 1994 (w tym zarysowujący kontekst powstania źródeł wstęp do owego wyboru źródeł). Istnienie źródeł unickich odnotowuję za pośrednictwem literatury przedmiotu.

⁴⁶ Chociażby S. Wiech, *Pod naporem prawosławia. Z dziejów oporu unitów w Królestwie Polskim i na zesłaniu*, KH 117, 2010, 3, s. 5–50.

⁴⁷ Pracę Thomasa i Znanięckiego pierwotnie wydano po angielsku, zob. przyp. 4; niektóre reakcje, w tym krytyczne, na wydanie *The Polish Peasant* wspomina Andrzej Brożek, *Listy emigrantów jako źródło*, s. 37–39.

⁴⁸ W. Thomas, F. Znanięcki, *The Polish Peasant*, t. 1, s. 333, 382.

⁴⁹ Ibidem, t. 3, s. 83: „Władek and his family are of peasant origin and often in touch with the peasants, but no longer belong to a peasant community”; por. również list siostry Władysława Wiśniewskiego, Stefanii Tomickiej, do Franciszka Jakubczaka z 7 XII 1979, „Młode pokolenie chłopów. Chałasiński Józef”, AAN, Towarzystwo Pamiętnikarstwa Polskiego w Warszawie, sygn. 2/2617/0/-/46, k. 247r.: „Dziwię się, że panowie w Ameryce, którzy go namówili do pisania pamiętnika, zrobili z niego chłopą” (list

pamiętać, że i tu istniał klucz doboru materiałów — autorom monografii służyły one do ilustracji tez badawczych dotyczących przede wszystkim przemian i rozpadu więzi społecznych w kraju i podczas pobytu wychodźców za oceanem. Zbiór Znanickiego i Thomasa posiada jednakże niebagatelny walor — zawiera niejednokrotnie serie listów, a nie pojedyncze teksty. Redaktorzy opatrzyli je socjologicznym komentarzem, a czasem nawet notkami dotyczącymi rodzin. Często nie są to więc pojedyncze, wyrwane z kontekstu wiadomości, jak te wydane w *Listach emigrantów do Brazylii i Stanów Zjednoczonych*. Rękopisy zebrane przez Znanickiego najprawdopodobniej nie zachowały się do dziś w oryginałach, a w każdym razie ich ewentualna lokalizacja nie jest znana⁵⁰. Najbliższą pierwowzorowi wersją jest tłumaczenie angielskie opublikowane w tomach *The Polish Peasant*. Przygotowana w latach siedemdziesiątych wersja polska jest wtórnym tłumaczeniem na język polski⁵¹. Zarówno wersja anglo-, jak i polskojęzyczna były krytykowane za jakość tłumaczeń⁵², a sam zbiór korespondencji nie był wykorzystywany na szerszą skalę w badaniach historycznych⁵³. *Chłop polski* silnie rezonował natomiast w naukach społecznych⁵⁴.

występuje w teczce bez kontekstu, stąd moje powiązanie go z Wiśniewskim jest szacunkowe; w tym liście nazywany jest on albo Władkiem, albo Stanisławem; ów list dostarcza ciekawych informacji na temat autora i treści pamiętnika z tomu 3 *The Polish Peasant*).

⁵⁰ J. Molenda, *Listy chłopów galicyjskich w sprawie sezonowej migracji do Francji z lat 1908–1909 jako źródło historyczne*, „Przegląd Polonijny” 9, 1983, 4, s. 46. Podobną uwagę otrzymałem również w listopadzie 2022 r. prywatnie drogą mailową od Katherine Lebow z Uniwersytetu Oksfordzkiego, która badawczo zajmuje się m.in. egodokumentami polskich chłopów. Fragment dzieła Thomasa i Znanickiego sugeruje, że po zakończeniu badań listy mogły być zwracane informatorom, por. W. Thomas, F. Znanicki, *The Polish Peasant*, t. 1, s. 400.

⁵¹ W. Thomas, F. Znanicki, *Chłop polski*; por. A. Brożek, *Listy emigrantów jako źródło*, s. 42.

⁵² A. Brożek, *Listy emigrantów jako źródło*, s. 50–51, 62–63; J. Molenda, *Listy chłopów galicyjskich*, s. 46.

⁵³ A. Brożek, *Listy emigrantów jako źródło*, s. 38–39. Chlubnymi wyjątkami od tej reguły są prace Krzysztofa Groniowskiego, Włodzimierza Mędrzeckiego czy Marii Krisań, np.: K. Groniowski, *Motywy emigracji w świetle dzieła Williama I. Thomasa i Floriana Znanickiego „Chłop polski w Europie i Ameryce”*, „Przegląd Zachodni” 1977, 5–6, s. 13–31; W. Mędrzecki, *Młodość wiejska*; M. Krisań, *Chłopi wobec zmian*.

⁵⁴ Reakcje na to dzieło wspomina anonimowa recenzja jego trzeciego wydania w „Polish American Studies” 15, 1958, 3–4, s. 113–115; wskazuje też ona to, co — zdaniem autora — stanowi ograniczenia *The Polish Peasant*. Istotną część dyskusji nad *The Polish Peasant* zawiera publikacja H. Blumer, *An Appraisal of Thomas and Znanicki's The Polish Peasant in Europe and America. With a New Introduction by the Author. With statements by William I. Thomas and Florian Znanicki, a Panel Discussion and Summary and Analysis by Read Bain*, New Brunswick 1979.

Kolejnym zasobem, który potencjalnie mógłby być włączony do badań, są listy, na które zwrócił uwagę Adam Walaszek. Ogłosił on drukiem kilkanaście pism ze zbiorów Western Reserve Historical Society w Cleveland (USA), opatrując je również swoim komentarzem. Niestety, nie zawsze zawierają one informację o pochodzeniu autorów i adresatów; wiemy, że jest to korespondencja krążąca między Ameryką a ziemiami polskimi. Zważywszy na treść, niektóre z nich istotnie zdają się przynależać do tematu niniejszego artykułu. Materiały przedrukowane stanowią ułamek tych zachowanych w Cleveland. Rzetelne dalsze omówienie owego zbioru wymaga kolejnych dociekań, które wykraczają poza zakres niniejszego tekstu, a bez wątplenia wymagają udania się do archiwum w Stanach Zjednoczonych celem przejrzania całej kolekcji archiwalnej⁵⁵.

Do badań można również włączyć listy w zespole „Papiery Bolesława i Marii Wysłouchów” w Ossolineum. Włodzimierz Suleja stwierdził, że część z nich jest autorstwa chłopów, niektóre zaś pochodzą z Królestwa Kongresowego — nie jest jednak jasne z jego opisu, czy jakąś część korespondencji napisały osoby, które zarówno były chłopami, jak i mieszkaly (czy choćby pochodziły) z Królestwa Polskiego⁵⁶. Zdaje się to raczej mało prawdopodobne, ale aby to wykluczyć, należałoby wcześniej przejrzeć ów zespół pod tym kątem.

Innym zbiorem listów jest wskazana przez Jana Molendę korespondencja wychodźców sezonowych do Francji, którą przechowuje Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Większość listów jest autorstwa chłopów, niewielką część napisali autorzy z Królestwa Polskiego (z tekstu Molendy nie wynika wprost, czy mamy szansę odnaleźć list kogoś, kto zarazem był z Królestwa i był chłopem)⁵⁷.

⁵⁵ A. Walaszek, *Dokumenty Polonijnego Biura Podróży w Western Reserve Historical Society w Cleveland, Ohio*, „Przegląd Polonijny” 23, 1982, 1, s. 69–83. Istnienie tego zbioru odnotowuję za wspomnianym artykułem Walaszka, nie mając dotychczas okazji prowadzić kwerend archiwalnych w tych materiałach.

⁵⁶ W. Suleja, *Materiały do dziejów polskiej myśli politycznej lat 1864–1939 w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu — przegląd zawartości*, w: *Polska i jej sąsiedzi*, red. H. Zieliński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1975 (Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku, t. 1), s. 192–193. Nota bene „Zorza”, o której wspomina Suleja, zapewne nie jest „Zorzą” dystrybuowaną w Królestwie Polskim, lecz innym, galicyjskim pismem o tej samej nazwie, Z. Sokół, „Zorza” Marii Wysłouchowej (1900–1902), „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 23, 1984, 3, s. 53–70 (co prawda Suleja podaje znacząco inny zakres chronologiczny funkcjonowania „Zorzy” niż Sokół, jest on jednak zarazem różny także od królewiackich „Zórz” — zarówno najbardziej znanej Józefa Grajnera i Prószyńskiego, jak i tej Kazimierza Króla).

⁵⁷ J. Molenda, *Listy chłopów galicyjskich*, s. 43–50; idem, *Chłopi*, s. 13, 31. Molenda wspomina w pierwszym tekście o przygotowywaniu do druku przez Ludową

Kolejny zbiór źródeł to pamiętniki chłopów nadesłane w latach trzydziestych XX w. na konkurs ogłoszony przez Instytut Gospodarstwa Społecznego (IGS). Dostępne są one wyłącznie w formie książkowej⁵⁸. Manuskrypty, wbrew opiniom pojawiającym się w literaturze przedmiotu, prawdopodobnie nie zachowały się. Do niedawna za rękopisy *Pamiętników chłopów* błędnie brano prace nadesłane na konkurs wiejskich działaczy społecznych (nie tylko chłopów), zorganizowany przez Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego pod przewodnictwem Władysława Grabskiego⁵⁹. Refleksje wyrażane w międzywojennych pamiętnikach chłopskich, które dotyczą czasów sprzed I wojny światowej, mają charakter retrospektywny, a więc wymagają uwzględnienia takich czynników, jak mechanizmy pamięci czy rzutowanie bieżących poglądów i spraw zajmujących danego pamiętnikarza na zjawiska z przeszłości. Niektórzy z pamiętnikarzy wprost kontrastowali swoje postawy z lat trzydziestych XX w. z tymi z drugiej połowy XIX w.⁶⁰ Wielu piszących to osoby związane z ruchem ludowym — chociażby czytelnicy „Zielonego Sztandaru” — a więc wyróżniające się w społeczności wiejskiej obyciem i edukacją umożliwiającą napisanie długiego i spójnego tekstu o charakterze autobiograficznym, zaangażowaniem politycznym bliskim Stronnictwu Ludowemu czy też zamożnością pozwalającą na prenumeratę pisma (o ile nie otrzymano go „z drugiej ręki”) oraz na pokrycie kosztów papieru, atramentu i przesłania pamiętnika⁶¹. Podobnie jak i w przypadku wielu listów do „Gazety Świątecznej”, tak i tu mamy do czynienia z pewnym zestawem często poruszanych zagadnień. Został on zakreślony w odezwie, którą IGS wystosował do chłopów — prosił w niej przede wszystkim

Spółdzielnię Wydawniczą kolekcji listów wychodźców sezonowych do Francji, która mogłaby być interesująca z punktu widzenia niniejszego tekstu. Niestety katalog Biblioteki Narodowej wśród prac Molendy żadnej podobnej nie wymienia (stan na 19 I 2023). W przypadku tego, jak i poprzedniego akapitu, istnienie tych źródeł odnotowuję wyłącznie za literaturą przedmiotu, nie przeprowadziwszy w nich własnych kwerend. Molenda w swojej książce wykorzystuje też inne zbiory chłopskich egodokumentów.

⁵⁸ *Pamiętniki chłopów*, t. 1, Warszawa 1935; *Pamiętniki chłopów. Serja druga*, Warszawa 1936.

⁵⁹ „Pamiętniki wiejskich działaczy społecznych — niewydane” [dawna, błędna nazwa: „Niewydane pamiętniki chłopów”], Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie (dalej: Biblioteka SGH), Archiwum IGS, sygn. ZS.AR.446; *Wiejscy działacze społeczni*, t. 1: *Życiorysy włościan*, Warszawa 1937.

⁶⁰ Chociażby w: *Pamiętniki chłopów. Serja druga*, s. 140.

⁶¹ Kluczowe dla prawidłowej lektury *Pamiętników chłopów* jest zapoznanie się z notą *Nieco o pamiętnikach i pamiętnikarzach* oraz załącznikami do niej, opracowanymi przez zespół redakcyjny, *Pamiętniki chłopów*, t. 1, s. XIX–XLVI; krytykę tego aneksu przedstawił Franciszek Mirek, [rec.] *Instytut Gospodarstwa Społecznego: Pamiętniki chłopów. Nr. 1–51. Warszawa 1935, str. XLVI + 714*, „Przegląd Socjologiczny” 3, 1935, 3–4, s. 804.

o opis trudnego położenia materialnego włościan⁶². Najlepszym uczestnikom konkursu oferowano nagrody, istnieje więc szczególne ryzyko, że dostosowywano narrację do narzuconych kryteriów. Swobodniejsze w narracji są pamiętniki z drugiego tomu wydawnictwa, które zdecydowano się opublikować jako interesujące, lecz różniące się formą i treścią od zawartych w tomie pierwszym⁶³. W literaturze przedmiotu są obecne negatywne opinie o konkursie, między innymi o odezwie IGS. Akcentowała ona kwestie problemów wsi i bez wątpienia silnie uwarunkowała to, jak pamiętnikarze tworzyli swoje prace. Krytyce podlega także sposób przeprowadzenia konkursu, wydania jego plonów oraz wartość źródłowa powstałych tekstów⁶⁴. Warto dodać, że *Pamiętniki chłopów* cieszyły się sporym zainteresowaniem krajowej, ale i zagranicznej opinii publicznej w okresie międzywojennym⁶⁵. Zarazem jednak w historiografii obecne są krytyczne wzmianki na temat nikłego wykorzystania pamiętników konkursowych jako źródeł⁶⁶.

W latach trzydziestych XX w. przeprowadzono jeszcze co najmniej dwa konkursy, których wyniki w oczywisty sposób powinny przyciągnąć uwagę badaczy dziejów wsi. Są to *Wiejscy działacze społeczni* (dostępne są także rękopisy tekstów, które napłynęły) oraz *Młode pokolenie chłopów*⁶⁷.

⁶² *Pamiętniki chłopów*, t. 1, s. XLV–XLVI.

⁶³ T. Szturm de Sztrem, *Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920–1944. Przyczynek do historii instytucji naukowo-społecznych w Polsce*, Warszawa 1959, s. 126. Interesujący jest tu przypadek pamiętnika nr 3 z serii drugiej oraz jego późniejszej kontynuacji przez autora, który został opisany w: H. Łopatyńska, „Ciemnego chłopka” recepta na Polskę. O nieznanym pamiętniku Jana Drabikowskiego z Kujaw, w: *Kultura wsi w egodokumentach*, red. H. Czachowski, V. Wróblewska, Toruń 2016, s. 197–209 (nota bene wpływ odezwy konkursowej IGS w świetle tekstu Łopatyńskiej jest znacząco mniejszy, jeśli w ogóle jakikolwiek, niż w przypadku tekstów z tomu 1; por. kolejny przypis).

⁶⁴ F. Mirek, op. cit., s. 801–804 oraz W. Grabski, *Pamiętniki chłopów i środowisko społeczne wsi polskiej*, „Przegląd Socjologiczny” 4, 1936, 3–4, s. 297–341. Podobne opinie pojawiają się i w innych komentarzach — poniekąd polemizowała z nimi Grażyna Gębicka, *Sprawy wsi i państwa w świetle „Pamiętników chłopów” byłego województwa łódzkiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 7, 1981, s. 166.

⁶⁵ „Wycinki i recenzje o «Pamiętnikach chłopów»”, Biblioteka SGH, Archiwum IGS, sygn. ZS.AR.466.

⁶⁶ Cz. Madajczyk, op. cit., s. 6; co prawda owo spostrzeżenie Madajczyka liczy już sobie kilkadziesiąt lat.

⁶⁷ T.S., *Życiorys własny gospodarza z pow. Koło*, „Roczniki Socjologii Wsi” 1, 1936, s. 169–181; *Wiejscy działacze społeczni*, t. 1 (tom 2 zawiera pamiętniki działaczy niechłopskich); rękopisy z tegoż konkursu SGGW „Pamiętniki wiejskich działaczy społecznych — niewydane”, Biblioteka SGH, sygn. ZS.AR.446; co do Grabskiego i jego związków z materiałami autobiograficznymi (w tym konkursem SGGW, którego był czołową postacią), K. Korab, *Władysław Grabski jako socjolog wsi*, Warszawa 2004, s. 153–158; J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów*, t. 1–4, Warszawa 1938 (dostępne też późniejsze wydania);

Ponieważ i te zbiory wspomnień napisano na zamówienia konkursowe, wskazówki do krytyki źródła są tu podobne jak przy *Pamiętnikach chłopów*, choć każdorazowo należy uwzględnić specyfikę danego konkursu i zebranych materiałów.

Specyficzną grupą pamiętników są wspomnienia działaczy ruchu ludowego (dla Królestwa Polskiego omawianej epoki będą to głównie działacze ruchu zaraniarskiego), w niektórych wypadkach powstałe z zewnętrznej inicjatywy. Owocem tego są obfite archiwalia oraz publikacje książkowe⁶⁸. W swoich pracach materiały te wykorzystywali między innymi Kriśań i Mędrzecki⁶⁹. Szczegółowe ich omówienie powinno stanowić przedmiot oddzielnej pracy. Można jednak postawić hipotezę, że w tym przypadku niebagatelną rolę odgrywał światopogląd danego autora oraz czas ewentualnej publikacji i związane z nim wymogi ideologiczne. Treść tych wspomnień bywa czasami tendencyjna do tego

rękopisy *Młodego pokolenia chłopów* znajdowały się niegdyś w zbiorach Towarzystwa Pamiętnikarstwa Polskiego (por. przyp. 72); w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (zespół Towarzystwa Pamiętnikarstwa Polskiego) znajduje się jednostka „Młode pokolenie chłopów. Chałasiński Józef”, sygn. 2/2617/0/-/46, który zawiera materiały związane z „Młodym pokoleniem chłopów”, w tym powstałą już w PRL korespondencję z autorami wspomnień, oraz z m.in. ogłoszonym w 1970 r. konkursem „Ze wsi do miasta”, nie ma tam jednak oryginałów pamiętników.

⁶⁸ Przykładowo: J. Błyskosz, *Pamiętnik Podlasiaka z minionych dni. Od roku 1904 do roku 1918*, oprac. F. Gryciuk, Warszawa 2017 (nota bene Błyskosz był unitą); W. Cichy, *Wspomnienia wiciarza*, Warszawa 1980 (za zwrócenie uwagi na ten tekst dziękuję Michałowi Rauszerowi); T. Kurczak, *Wspomnienia*, oprac. W. Piątkowski, Łódź 2012; „A. Bogusławski. Wspomnienia. Tom I (1890–1916)”, Zakład Historii Ruchu Ludowego w Warszawie, sygn. P-30; „Andrzej Skibiński z Samocina, pow. Chodzież. Wspomnienia z lat 1900–1920”, ibidem, sygn. P-196; „A. Waleron (cz. 1)”, ibidem, sygn. P-129; „Materiały związane z działalnością i pamiętnikami „zaraniarzy” (twórców czasopisma „Zaranie”)”, AAN, Towarzystwo Pamiętnikarstwa Polskiego w Warszawie, sygn. 2/2617/0/-/148; „Materiały dotyczące pamiętników «zaraniarzy»”, ibidem, sygn. 2/2617/0/-/150; „Pamiętniki i wspomnienia «zaraniarzy»”, ibidem, sygn. 2/2617/0/-/15. Część pamiętników z tu wymienionych zbiorów AAN przedrukowano w czasopiśmie „Niepodległość”, np.: J. Mazurek, *Wspomnienia chłopca-peowiaka*, „Niepodległość” 2, 1933, 1 (3), s. 285–299 (być może przedruków jest więcej — nie podejmowano w tym kierunku oddzielnej kwerendy). Liczne, w tym nieuwzględnione powyżej wydane drukiem teksty działaczy ludowych wymienia Mędrzecki w bibliografii książki *Młodzież wiejska*, s. 206–211 oraz Kriśań w *Chłopi wobec zmian*, s. 161. Za wskazanie niektórych z ww. pamiętników serdecznie dziękuję Romualdowi Turkowskiemu. Dalsze poszukiwania egodokumentów chłopskich można by prowadzić chociażby w Muzeum Historii Ruchu Ludowego w Warszawie (nie mylić z Zakładem Historii Ruchu Ludowego, również w Warszawie) czy w Ossolineum — za tę uwagę dziękuję anonimowemu Recenzentowi/Recenzentce niniejszej pracy.

⁶⁹ M. Kriśań, *Chłopi wobec zmian*, s. 161; W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska*, s. 205.

stopnia, że pojawiają się wątpliwości, czy autor jakiś historyczny fakt lub swoje poglądy relacjonuje z autopsji, czy podaje obiegową opinię swojego kręgu światopoglądowego⁷⁰.

We wcześniejszych opracowaniach, chociażby Mędrzeckiego, wykorzystywano również spuściznę Towarzystwa Pamiętnikarstwa Polskiego (TPP) w Warszawie, które zgromadziło istotną kolekcję wspomnień chłopów⁷¹. Niestety, obecnie dostęp do wielu z tych pamiętników jest niemożliwy ze względu na likwidację Centrum Pamiętnikarstwa Polskiego i Polonijnego w Rudnie k. Warszawy oraz zniszczenie lub zagubienie większości jego zbiorów. Te z pism, które udało się uratować, są dostępne w Archiwum Akt Nowych w Warszawie⁷².

Istotnym zbiorem chłopskich egodokumentów, którego jednak obecnie nie można włączać w pole obserwacji badawczej, są listy czytelników do redakcji „Zarania”. Manuskrypty znajdują się bowiem w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, gdzie trafiły po inspekcji w redakcji w 1915 r.⁷³ W swoich pracach wykorzystywała je Krisań. Badaczka poświęciła im także tekst źródłoznawczy⁷⁴. Stwierdziła, że w przeciwieństwie do korespondencji związanej z „Gazetą Świąteczną”, w tym zbiorze istnieją znaczące różnice między rękopisami a tekstami opublikowanymi na łamach tygodnika. Dlatego też, jeśli chce się zapoznać z oryginalnymi wypowiedziami chłopów, sięganie do wersji drukowanych na łamach czasopisma może być niewystarczające. Jest to uwaga o tyle istotna, że w literaturze przedmiotu zdarzają się odwołania do listów opublikowanych na łamach „Zarania” jako faktycznie stworzonych przez chłopów⁷⁵. Z analogicznych powodów — możliwości nadużyć redakcyjnych w procesie publikacji chłopskich listów — skłaniam się ku niekorzystaniu z listów kierowanych do innych czasopism ludowych, takich jak „Zorza”, co do których nie ma możliwości choćby częściowej

⁷⁰ Cz. Madajczyk, op. cit., s. 5–6; o specyfice źródeł z ZHRL por. także W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska*, s. 19.

⁷¹ W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska*, s. 205.

⁷² Niestety zbiory TPP trafiły do AAN bez inwentarza, nadano im więc nowe sygnatury. Wobec tego dokładne odszukanie prac TPP wcześniej wykorzystywanych przez badaczy jest bardzo trudne czy wręcz niemożliwe. Zob. D. Lalak, *Pamiętniki i wspomnienia — materializowanie pamięci*, w: D. Lalak, A. Ostaszewska, *Źródła do badań biograficznych. Listy, dzienniki, pamiętniki, blogi, materiały wizualne*, Warszawa 2016, s. 123–126. Informacje uzupełniające do niniejszego przypisu otrzymałem bezpośrednio z AAN drogą mailową.

⁷³ M. Krisań, *Listy do gazety „Zaranie” z lat 1909–1915*, DN 30, 1998, 4, s. 21 i 26–27.

⁷⁴ Ibidem, s. 21–28; eadem, *Chłopi wobec zmian*, s. 38.

⁷⁵ Np. *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914. Głos Gromadzki, Życie Gromadzkie, Wieś Polska, Zagon, Siewba, Zaranie*, oprac. W. Stankiewicz, Warszawa 1957.

weryfikacji tekstów drukowanych z nadesłanymi⁷⁶. W literaturze przedmiotu można jednak znaleźć przykłady odmiennej praktyki⁷⁷.

Prawdopodobnie zachowanych egodokumentów chłopskich jest więcej – zapewne niejeden z nich znajduje się w zbiorach prywatnych, archiwach państwowych czy chociażby w innych tomach poświęconych pamiętnikom konkursowym⁷⁸. Dotarcie do nich wymaga jednak dalszych, czasochłonnych kwerend, nierzadko zupełnie „na ślepo”⁷⁹.

Powyżej opisane źródła można również poddać łącznej krytyce, traktując je jako zbiór egodokumentów chłopskich opisujących drugą połowę XIX w. Nie należy jednak zapominać o ich istotnych ograniczeniach, wynikających nie tylko z zakresu poruszanych w nich zagadnień. Istotnym problemem jest kwestia (nie)reprezentatywności – wytworzone zostały w większości przez szczególne kręgi włościan, pozostałe

⁷⁶ M. Krisań, *Chłopi wobec zmian*, s. 38.

⁷⁷ W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska*, s. 205–206.

⁷⁸ Przykładowo w zbiorze *Łaknąłszy wiedzy jak chleba. Pamiętniki samouków*, oprac. J. Landy-Tołwińska, H. Ligocki, H. Kasperowicz, Warszawa 1968, co najmniej 8 na 11 wspomnień z sekcji *W zasięgu carskiej nahałki* to pamiętniki osób, które urodziły się w rodzinach chłopskich Królestwa Polskiego (korzystała z nich Maria Krisań w *Chłopi wobec zmian*; pozostałe pamiętniki są autorstwa chłopki z Wołynia, górnika i osoby, co do której nie jest jasne, czy urodziła się w rodzinie chłopskiej, czy górniczej). Odpowiednie do kwerend zdają się szczególnie pamiętniki emigrantów (z których zresztą korzystała już – również w wersji rękopiśmiennej znajdującej się w Bibliotece SGH – Elwira Wilczyńska, op. cit.), chociażby w tomie *Pamiętniki emigrantów. Kanada. Nr 1–16*, red. B. Ratyńska, Warszawa 1971: jeden pamiętnikarz (nr 3) był synem fornala z ziemi radomskiej, a w przypadku innego (nr 13) pochodzenie chłopskie jest jasne, ale jego rodzinna wieś Lasczewo nie figuruje ani w SGKP, ani na współczesnej mapie Google’a, co utrudnia stwierdzenie, czy pochodził on z Kongresówki. Również w zbiorze *Pamiętniki emigrantów 1878–1958*, Warszawa 1960, znajduje się co najmniej jeden pamiętnik (autorstwa Stanisława Szelażka) ze wzmiankami o życiu wsi Królestwa Polskiego. Warto sięgnąć również do: *Pamiętniki emigrantów. Ameryka Południowa. Nr. 1–27*, Warszawa 1939; *Pamiętniki emigrantów. Francja. Nr. 1–37*, Warszawa 1939 czy też *Pamiętniki emigrantów. Stany Zjednoczone*, t. 1: Nr 1–27 oraz t. 2: Nr 28–51, Warszawa 1977. W dalszych poszukiwaniach pomocne mogą być: *Skrócony wykaz konkursów na pamiętniki i zbiorów relacji oraz Zbiorowe publikacje pamiętnikarskie i prace oparte na pamiętnikach (wybrane pozycje)*, w: *Pół wieku pamiętnikarstwa*, oprac. S. Adamczyk, S. Dyksiński, F. Jakubczak, Warszawa 1971, s. 269–299 i 300–305. Rękopisy pamiętników emigrantów znajdują się w Bibliotece SGH.

⁷⁹ W trakcie ostatnich prac archiwalnych nad innym projektem badawczym niż ten, którego rezultaty przedstawiam w niniejszym tekście, kilkakrotnie natrafiłem chociażby na spisane przez chłopów polskojęzyczne listy-donosy, np.: Pomocnik Warszawskiego Generał-Gubernatora ds. Policyjnych, „Nadzór nad duchowieństwem rzymskokatolickim”, AGAD, sygn. 1/248/0/-/1210, k. 150; Płocki i Sierpecki Powiatowy Zarząd Żandarmerii, „Korespondencja dotycząca bezprawnego uwolnienia od powinności wojskowych, nielegalnej sprzedaży wina i zniewagi rodziny carskiej”, AP Płock, sygn. 50/28/0/-/259, k. 14.

zaś grupy są obecne tu albo w nieproporcjonalnie małym stopniu, albo zupełnie ich brak. Kwestie te podnoszono już przy komentarzach do *Chłopa polskiego*⁸⁰.

Zauważalne jest nikłe zróżnicowanie twórców źródeł pod względem religijnym. Brak jest listów czy pamiętników mariawickich, które pozwalałyby wejrzeć w proces kształtowania się tej wspólnoty religijnej⁸¹. Ze źródeł chłopskich ukazujących ów fenomen mamy dostęp jedynie do tych spisanych przez katolików⁸². Także w obrębie katolicyzmu zróżnicowanie jest znikome — autorami są katolicy niemal wyłącznie obrządku rzymskiego (wyjątki stanowią wspomniane wyżej teksty unitów związane z ich prześladowaniami). Od wydania ukazu tolerancyjnego przez Mikołaja II na łamach „Gazety Świątecznej” pojawiały się przepelnione radością listy od dotąd prześladowanych grekokatolików, którzy korzystając ze sposobności oficjalnie powracali do katolicyzmu — jednak nie obrządku bizantyjskiego, a rzymskiego⁸³. Jednocześnie zdecydowana większość królewiackich włościan była rzymskimi katolikami, w związku z czym ich tak częste występowanie w źródłach nie jest niczym zaskakującym.

Istotne zachwianie proporcji między ogółem społeczności chłopskiej a zbiorowością autorów występuje w kwestii płci. Egodokumenty, o których możemy stwierdzić, że wyszły spod pióra kobiet, stanowią wyraźną

⁸⁰ Por. chociażby klasyczny komentarz do *The Polish Peasant* (uwagi w nim zawarłe są cenne nie tylko dla socjologów, ale i dla historyków): H. Blumer, op. cit., s. xxx–xxxiii n.

⁸¹ Znaleźć można jedynie korespondencję osób, które sympatyzowały swego czasu z mariawitami, lecz powróciły do katolicyzmu; np. „Gazeta Świąteczna” 1319, 1906, s. 1–2. Krisań wspominała o listach mariawitów do katolickich kurii biskupich, w których informowano o „wyjściu spod opieki” danego ordynariusza — choć widnieją pod nimi podpisy chłopów, zdaje się jednak, że tworzone je wedle ogólnego wzornika, więc trudno je zaklasyfikować jako „prawdziwe” egodokumenty, M. Krisań, *Aktywność religijna chłopów Królestwa Polskiego przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Ruch mariawicki i zaraniarski*, w: *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. A. Nowak, M. Banaszkiewicz, Warszawa 2016, s. 105.

⁸² Zob. m.in. A. Górecki, *Mariawici i mariawityzm — narodziny i pierwsze lata istnienia*, Warszawa 2011, s. 385 (przedruk z: A. Matusiewicz, *Arianie i mariawici w Filipowie*, „Jąćwież” 2001, 16, s. 36–37). W trakcie prac nad niniejszym tekstem podjąłem próby uzyskania dostępu do płockiego archiwum Starokatolickiego Kościoła Mariawitów, gdzie być może znajdują się jakieś listy czy pamiętniki chłopów mariawitów, jednak wszystkie próby w związku z tym wystosowane pozostały bez odpowiedzi. Mogło to być związane z mającymi ostatnio miejsce sporami w hierarchii tej wspólnoty religijnej, które niedawno już jednak zażegnano (stan na 20 XII 2023).

⁸³ Wynikało to ze specyfiki prawodawstwa Cesarstwa Rosyjskiego, które umożliwiło konwersję między wyznaniem, ale nie zezwalało na oficjalną reaktywację wspólnot grekokatolickich.

mniejszość⁸⁴. Nawet w drugiej połowie XIX w. miano tego świadomość. I tak „Gazeta Świąteczna”, otrzymawszy list od czytelniczki, czasem specjalnie eksponowała go na swoich łamach⁸⁵. Także w *Pamiętnikach chłopów* jedna z autorek deklaruje poczucie misji, aby wyrazić doświadczenie nie tylko swoje, ale i innych chłopek⁸⁶. Dotychczasowe badania wskazują na różnice między chłopami i chłopkami chociażby w kwestii religijności⁸⁷.

Czynnikiem często niewyrażanym w źródłach wprost jest zamożność. Włościanin chcący napisać list albo pamiętnik musiał dysponować pewną nadwyżką czasową i pieniężną umożliwiającą mu nabycie materiałów piśmienniczych (papier, pióro/ołówek, atrament). Wymagało to także elementarnej umiejętności pisania, co nie było rzeczą oczywistą w drugiej połowie XIX w., bądź dostępu do osoby o odpowiednich umiejętnościach⁸⁸. Także czytelnictwo czasopism, takich jak „Gazeta Świąteczna”, świadczyło o przyswojeniu pewnych nieoczywistych wzorców kulturowych. To spostrzeżenie dotyczy również *Pamiętników chłopów*, których autorów rekrutowano właśnie spośród czytelników czasopism. W przypadku listów zebranych przez Kulów i Znanieckiego warto zauważyć, że prawdopodobnie to ubodzy mieszkańcy wsi częściej zdecydowali się na migrację⁸⁹.

⁸⁴ Być może przyczyną był to, że, wedle szacunków, poziom analfabetyzmu był wyższy wśród kobiet niż wśród mężczyzn (rachunek jest tu jednak podany dla ogółu populacji zaboru rosyjskiego, a nie mężczyzn i kobiet Królestwa Polskiego); czynnik ten nie jest jednak w stanie samodzielnie wytłumaczyć różnicy w liczbie zachowanych egodokumentów kobiet i mężczyzn, E. Vielrose, *Szacunek analfabetyzmu w zaborze rosyjskim*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 9, 1976, s. 11.

⁸⁵ Np. „Gazeta Świąteczna” 1523, 1910, s. 4. Od 1901 r. istniała w „Gazecie Świątecznej” rubryka „Listy o kobietach” (M. Kriśań, *Chłopi wobec zmian*, s. 58).

⁸⁶ *Pamiętniki chłopów*, t. 1, s. 26. Zważywszy jednak na to, jak uderzająco treść owego pamiętnika jest zgodna z odezwą konkursową IGS, jego wiarygodność zdaje mi się co najmniej częściowo wątpliwa.

⁸⁷ W. Mędrzecki, *W społecznościach lokalnych i w parafii. Kobiety w życiu publicznym wsi polskiej na przełomie wieków*, w: *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1994, s. 168; W. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant*, np. t. 1, s. 279, t. 2, s. 25.

⁸⁸ Wedle spisu powszechnego Imperium Rosyjskiego z 1897 r. jedynie ok. 1/3 ludności Królestwa Polskiego nie było analfabetami, por. *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 304. Egon Vielrose zaś szacował odsetek analfabetów na wsi zaboru rosyjskiego (a więc nie tylko Królestwa Polskiego) na 90,3 proc. w 1847 r. oraz 75,6 proc. w 1897 r., E. Vielrose, op. cit., s. 10. Grabski również sugerował pozytywną korelację między zamożnością a poziomem kulturalnym chłopów, *Materiały w sprawie włościańskiej*, Warszawa-Kraków 1907, s. 27. O okolicznościach tworzenia i czytania listów oraz o osobach piszących je na prośbę chłopów wspomina m.in. M. Kriśań, *Chłopi wobec zmian*, s. 58.

⁸⁹ W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska*, s. 25.

Każdy ze wspomnianych powyżej zbiorów ma często mniej lub bardziej sżtywny kwestionariusz poruszanych zagadnień, choć zdarzają się od nich wyłomy. Rzadko możemy dokładnie określić, nawet mając dostęp zarówno do publikowanych listów, jak i do rękopisów, jakie dokładnie tematy czy też formy korespondencji nie były kwalifikowane do publikacji na łamach gazet⁹⁰. Bez wątpienia wiele kwestii w społecznościach chłopskich było też objętych tabu. Zwłaszcza w przypadku źródeł wydanych w okresie PRL warto też zadawać pytanie o ewentualny wpływ (auto)cenzury przy publikacji tekstów, choćby i pierwotnie były one spisane wcześniej⁹¹.

Dysponujemy także listami do czasopism, których treści wzajemnie sobie przeczą, nieraz w otwarty sposób⁹². Historyk staje więc tu przed dylematem, jak rozstrzygać spór słowa przeciw słowu, gdy treść źródła dostępna jest w formie przedruku bez możliwości ustalenia autorstwa i szerszego kontekstu.

Innym istotnym czynnikiem jest geografia⁹³. Ten aspekt najwyraźniej widać w przypadku zbioru opracowanego przez Kulów — tu zdecydowana

⁹⁰ Por. przyp. 28. W przypadku listów do „Gazety Świątecznej”, które zachowały się w rękopisach, a nie zostały opublikowane na łamach czasopisma, kryterium selekcji była zapewne m.in. adekwatność do odezwy na rocznicę istnienia gazety, w związku z którą te zachowane do dziś w manuskryptach listy powstały („Gazeta Świąteczna” 1900, 1000, s. 2: „Upraszamy wszystkich, którzy od pierwszego roku istnienia Gazety Świątecznej, to jest od roku 1881 aż do dnia dzisiejszego, stale ją czytują: przysłijcie nam w osobnych krótkich listach wiadomość o sobie. Niech mianowicie taki czytelnik napisze: jak się nazywa (imię i nazwisko), ile ma lat, gdzie przebywa, czym się trudzi, jak i na czym się uczył od początku, od jakiego czasu czyta Gazetę, jak się z nią zapoznał i czy miał lub ma jaki pożytek z jej czytania”). Komentując różnicę między rękopisami listów a wersjami wydrukowanymi, Celine Francelle-Gervais stwierdziła, że dotyczyła ona „nie tylko strony stylistycznej, lecz i merytorycznej. Tak [Prószyński] np. usuwał pochlebne opinie o sobie, uwypuklał niektóre myśli piszących, poddawał dyskretnej cenzurze polityczno-społecznej wzmianki, mogące pociągnąć za sobą przykre konsekwencje”; selekcję listów do publikacji skomentowała zaś następująco: „[były to] odpowiedzi najstarszego i najmłodszego czytelnika oraz sześć innych, tak dobranych, by reprezentowały rozmaite okolice Królestwa i zróżnicowanie zawodowo-społeczne wsi”, C. Francelle-Gervais, op. cit., s. 77.

⁹¹ Redaktorzy *Listów emigrantów* podlegali chociażby naciskom (całe szczęście finalnie nieskutecznym) co do zawartych w korespondencji treści religijnych, M. Kula, *Listy nie doszły*, s. 53.

⁹² Przykładowo „Gazeta Świąteczna” 372, 1888, s. 6 oraz nr 377, s. 6.

⁹³ W przypadku listów do czasopism pewną wskazówką do analiz geograficznego rozkładu popularności gazet mogą być mapy zamieszczone w opracowaniach: Sz. Lewicki, op. cit., [wkładka bez numeracji] czy W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956, s. 225–226. O ile mapa zamieszczona przez Piątkowskiego podaje miejsca, z których miały pochodzić wydrukowane na łamach „Zarania” listy czytelników, o tyle opracowany przez kancelarię generał-gubernatora warszawskiego wykaz miejscowości, gdzie i ile egzemplarzy „Zarania” prenumerowano w 1912 r., można znaleźć w zespole Pomocnika Warszawskiego Generał-Gubernatora ds. Policyjnych: „O duchowieństwie”, AGAD, sygn. 1/248/0/-/389, k. 13r.–15v.

większość materiałów adresowana jest do ledwie paru północno-zachodnich powiatów Królestwa. Na problemy z reprezentatywnością geograficzną wskazuje również przedmowa do *Pamiętników chłopów*⁹⁴. Zarazem niektóre tereny były relatywnie płodne, jeśli chodzi o korespondencję, jak kurpiowska wieś Kadzidło⁹⁵.

Inny problem stanowi kwestia wieku. Bardzo rzadko mamy do czynienia z listami pisanymi przez dzieci. W niektórych zbiorach źródeł brak też egodokumentów opisujących życie osób, które w omawianym okresie były w podeszłym wieku. Ci, którzy byli starsi już około 1900 r., mogli nie dożyć konkursów pamiętnikarskich w dwudziestoleciu międzywojennym czy z definicji nie kwalifikować się do niektórych z nich (*Młode pokolenie chłopów*).

Warto ponownie zwrócić uwagę na fakt, że wśród listów i pamiętników chłopskich znaczną część zajmują te, które były pisane z myślą o szerokim gronie odbiorców. Korespondencją prywatną, ale też jednak kierowaną często nie do pojedynczych osób, są jedynie teksty emigranckie. Oznacza to, że doszukiwać się należy przemilczeń, autocenzury, tabuizacji, różnorodnej sztampy tudzież dostosowywania narracji tekstu do (wyobrażonych) oczekiwań odbiorców⁹⁶. Pewną dozę krytyki należy również zachować przy zbiorach adresowanych do bliskich. Przykładowo, migranci przebywający za oceanem mogli czasem polepszać opis swojego bytu, aby nie martwić rodziny, albo wręcz przeciwnie — pogarszać go, by stworzyć wymówkę dla uszczuplenia środków przesyłanych do Królestwa⁹⁷. Ponieważ nie znamy dokładnego kontekstu powstania większości tekstów, jesteśmy zmuszeni do nadzwyczaj rzetelnego stosowania krytyki źródłowej.

Z powyższych uwag należy wysnuć co najmniej jeden fundamentalny wniosek — ponieważ proporcje społeczne w zbiorowości autorów egodokumentów były inne niż w ogóle populacji chłopów Królestwa Polskiego, badacz ma ograniczone pole do działania przy wszelkiego rodzaju analizach ilościowych i formułowaniu ocen ogólnych⁹⁸. Jest to zresztą bolączka dotycząca znaczną część badań historycznych, tu jednak zasadne zdaje się wyartykułowanie jej wprost. Można ewentualnie

⁹⁴ Szczególnie mapa na s. XLIII pierwszego tomu *Pamiętników chłopów*.

⁹⁵ Przykładowe listy z Kadzidła: „Gazeta Świąteczna” 1316, 1906, s. 2–3; „Listy czytelników”, BN, sygn. Rps BN II.5978, k. 151r. i n.

⁹⁶ C. Madajczyk, op. cit., s. 6.

⁹⁷ M. Kula, *Listy nie doszły*, s. 56.

⁹⁸ Choć zdarzało się już, że np. *Pamiętniki chłopów* próbowano poddawać analizom ilościowym — w mojej opinii niesłusznie; zob. W. Grabski, *Pamiętniki chłopów i środowisko społeczne*, np. s. 327.

szacować zachodzenie pewnych zmian w określonych zbiorowościach na podstawie różnic w treści kolejnych egodokumentów, jak robili to Thomas i Znaniecki. Trudno stwierdzić, czy dane postawy wyrażane w listach oraz pamiętnikach proporcjonalnie są reprezentatywne dla całości społeczności chłopskiej. W związku z tym należy tu stosować analizy jakościowe i to ze świadomością, że próba badawcza niekoniecznie spełnia wszystkie wymogi zwyczajowo jej stawiane w naukach społecznych⁹⁹. W praktyce oznacza to również, że historyk ma często poprzez teksty dostęp raczej do poglądów deklarowanych i ideałów, a nie pełnego spektrum realnych postaw, które były bardziej zróżnicowane i często mogły odbiegać od założeń. Źródła nierzadko wspominają jakieś zjawiska, aby je skrytykować, albo w kontraście z innymi. Przejrzane materiały nieraz ukazują dane zagadnienie w sposób dydaktyczny, a więc pochwalający lub krytykujący, ale przez to wskazujący na fakt, że nie zawsze i wszędzie się tak postępuje. Nie sposób na podstawie samych egodokumentów naszkicować dokładniejszych proporcji pomiędzy poszczególnymi przekonaniem czy działaniami¹⁰⁰.

Czy wszystkie powyższe defekty oznaczają, że omówione wyżej egodokumenty nie są wartościowym źródłem? Bynajmniej. Jako jedyne z niewielu dostępnych nam materiałów cechuje je bezpośredniość. W przypadku listów i pamiętników mamy relatywnie prostą możliwość dowiedzenia się, jak sami chłopcy wyrażali własne przekonania¹⁰¹. Właścianie niewątpliwie odnotowywali też takie zdarzenia i przeżycia, których nie mógł za nich zapisać nikt inny. To powinno zdecydowanie przemawiać za — co prawda krytycznym, tak jak i przy każdym innym rodzaju materiałów — włączaniem ich do baz źródłowych dociekań historycznych.

Wszystkie pozostałe rodzaje materiałów opisujących życie wsi — czy to akta urzędów, dokumenty kościelne, teksty etnografów czy informacje prasowe — mogą być nie tylko jeszcze bardziej wybiórcze, ale też z pewnością powstawały przy większej liczbie pośredników między dzisiejszym czytelnikiem a historycznymi chłopami niż w przypadku listów czy pamiętników, gdzie chłopcy mówią poniekąd „bezpośrednio”. Rodzi to niebezpieczeństwo nieporozumień, mieszania interpretacji i wyobrażeń kolejnych pośredników. Niemniej źródła te mają niewątpliwie walory, dlatego nie warto ich porzucać w dalszych badaniach.

⁹⁹ H. Blumer, op. cit., s. xxii–xxxviii; M. Kula, *Listy nie doszły*, s. 57.

¹⁰⁰ Por. W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska*, s. 24.

¹⁰¹ M. Kławe-Mazurowa, op. cit., s. 38; Cz. Madajczyk, op. cit., s. 1.

Streszczenie

Tekst prezentuje przykłady egodokumentów (czy też dokumentów osobistych), tu rozumianych w węższym znaczeniu jako listy i pamiętniki chłopów jako źródła do badań dziejów Królestwa Polskiego w XIX w. Na początku przedstawiono zwięzłe wprowadzenie do tematyki egodokumentów jako materiałów wykorzystywanych w pracach historycznych, ze szczególnym wskazaniem myśli Jacques'a Pressera oraz Floriana Znanickiego i Williama Thomasa (*Chłop polski w Europie i Ameryce* i in.). Następnie analizowane są kolejne zbiory listów (do czasopism, emigracyjnych) i pamiętników (w tym konkursowych). Oprócz szeroko omawianych w literaturze *Listów emigrantów* w opracowaniu Witolda Kuli, Niny Assorodobraj-Kuli oraz Marcina Kuli czy korespondencji czytelników „Gazety Świątecznej” wspomniane są też materiały dotychczas znikomo wykorzystane w historiografii. Na koniec przedstawiono ogólne ujęcie egodokumentów chłopów jako zbioru źródeł wraz ze sugestiami dalszych prac badawczych. Szczególna uwaga została zwrócona na problem reprezentatywności owych materiałów, w tym specyfikę środowisk, z których wywodzili się piszący chłopci (i takie czynniki jak chociażby płeć, wykształcenie, zamożność czy religijność autorów).

Ego-Documents (Letters and Memoirs) of Peasants from the Kingdom of Poland and Polish Peasant Migrants as Historical Sources (1864–1914)

The text presents examples of peasants' ego-documents (or personal documents), here understood in a narrow sense as letters and diaries, as sources for research into the history of the Kingdom of Poland in the nineteenth century. It begins with a brief introduction to the subject of ego-documents as materials used in historical work, emphasising the work of Jacques Presser, Florian Znanicki, and William Thomas (*The Polish Peasant in Europe and America*, and others). Next, it analyses various collections of letters (addressed to periodicals or written by emigrants), and diaries (including competition ones), drawing attention to materials hitherto scarcely used in historiography, apart from the widely discussed in the literature book edited by Witold Kula, Nina Assorodobraj-Kula, and Marcin Kula, *Listy Emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890–1891* [Letters of Emigrants to Brazil and United States, 1890–1891], or the readers' letters to the *Gazeta Świąteczna*. Finally, a general overview of the ego-documents of the peasants as a collection of sources is presented, together with suggestions for further research work. Particular attention is paid here to the problem of the representativeness of these materials, including the specifics of the backgrounds of their authors (touching on such aspects as gender, education, wealth or religiosity).

Bibliografia

Edycje źródłowe

- Błyskosz Józefat, *Pamiętnik Podlasiaka z minionych dni. Od roku 1904 do roku 1918*, oprac. Franciszek Gryciuk, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2017.
- Bojarski Józef, *Czasy Nerona w XIX wieku pod rządem moskiewskim, czyli Prawdziwie Neronowe prześladowanie Unii w dyecezyi chełmskiej. Fakta zebrane przez kapłanów unickich i naocznych świadków*, t. 1–2, Drukarnia Ludowa, Lwów 1885.
- Chałasiński Józef, *Młode pokolenie chłopów*, t. 1–4, Spółdzielnia Wydawnicza „Pomoc Oświatowa”, Warszawa 1938.
- Cichy Wawrzyniec, *Wspomnienia wiciarza*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1980.
- Francelle-Gervais Celine, *Oto zasylam opisanie całego mojego życia... (Listy przedpłatników „Gazety Świątecznej” do Promyka)*, „Regiony. Kwartalnik społeczno-kulturalny” 1978, 4, s. 76–102.
- Krisań Maria, *Listy do gazety „Zaranie” z lat 1909–1915*, „Dzieje Najnowsze” 30, 1998, 4, 21–28.
- Kurczak Teofil, *Wspomnienia*, oprac. Wiesław Piątkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012.
- Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890–1891*, oprac. Witold Kula, Nina Assorodobraj-Kula, Marcin Kula, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich, Warszawa 2012.
- Listy unitów wygnanych do Orenburskiej gubernii*, t. 1–3, wyd. Władysław Chotkowski, Kraków 1893.
- Listy z Brazylii*, Towarzystwo Opieki nad Wychodźcami, Warszawa 1912.
- Listy z Brazylii przez wychodźców do rodzin pisane*, oprac. Antoni Potocki, [s.n.], Warszawa 1891.
- Łaknęliśmy wiedzy jak chleba. Pamiętniki samouków*, oprac. Joanna Landy-Tołwińska, Hieronim Ligocki, Helena Kasperowicz, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1968.
- Mazurek Jan, *Wspomnienia chłopca-peowiaka*, „Niepodległość” 2, 1933, 1 (3), s. 285–299.
- Opowiadanie Unitki Heleny Filipczuk*, oprac. Władysław Chotkowski, [s.n.], Poznań 1895.
- Pamiętniki chłopów*, t. 1, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1935.
- Pamiętniki chłopów. Serja druga*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1936.
- Pamiętniki emigrantów 1878–1958*, Czytelnik, Warszawa 1960.
- Pamiętniki emigrantów. Ameryka Południowa. Nr. 1–27*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1939.
- Pamiętniki emigrantów. Francja. Nr. 1–37*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1939.
- Pamiętniki emigrantów. Kanada. Nr 1–16*, red. Barbara Ratyńska, Książka i Wiedza, Warszawa 1971.
- Pamiętniki emigrantów. Stany Zjednoczone*, t. 2: Nr 28–51, Książka i Wiedza, Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa — Książka — Ruch”, Warszawa 1977.

- Pamiętniki emigrantów. Stany Zjednoczone*, t. 1: Nr 1-27, Książka i Wiedza, Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa — Książka — Ruch”, Warszawa 1977.
- Thomas William, Znaniecki Florian, *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an Immigrant Group*, t. 1-5, The Gorham Press, Boston 1920.
- T.S., *Życiorys własny gospodarza z pow. Koło*, „Roczniki Socjologii Wsi” 1, 1936, s. 169-181.
- Wiatrowski Antoni, *Z pamiętnika opornego unity*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 27, 1989, 3, s. 23-41; 28, 1991, 2, s. 1-49; 29, 1992, 3-4, s. 17-53.
- Więjscy działacze społeczni*, t. 1: *Życiorysy włościan*, Kasa im. Mianowskiego, Warszawa 1937.
- Writing Home. Immigrants in Brazil and the United States 1890-1891*, wyd. Witold Kula, Nina Assorodobraj-Kula, Marcin Kula, East European Monographs, Boulder-New York 1986.
- Zanim wróciła Polska. Martyrologium ludności unickiej na Podlasiu w latach 1866-1905 w świetle wspomnień*, oprac. Tadeusz Krawczak, Neriton, Warszawa 1994.

Opracowania

- Baczko Bronisław, *Pisać listy z Hameryki...*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 61, 1982, s. 51-67.
- Baggerman Arianne, Dekker Rudolf, Jacques Presser, *Egodocuments and the Personal Turn in Historiography*, „The European Journal of Life Writing” 7, 2018, s. 90-110.
- Bereza Henryk, *Odzyskane źródła*, „Regiony. Kwartalnik społeczno-kulturalny” 1975, 1, s. 20-26.
- Blumer Herbert, *An Appraisal of Thomas and Znaniecki's The Polish Peasant in Europe and America. With a New Introduction by the Author. With statements by William I. Thomas and Florian Znaniecki, a Panel Discussion and Summary and Analysis by Read Bain*, Transaction Books, New Brunswick 1979.
- Brodowska Helena, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864-1904*, PWN, Warszawa 1967.
- Brodowska-Kubicz Helena, *Z listów chłopów emigrantów*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia” 6, 1999, s. 95-106.
- Brożek Andrzej, *Listy emigrantów jako źródło w tradycji i współczesności polskich nauk społecznych*, w: *Dziedzictwo Witolda Kuli*, red. Marcin Kula, Uniwersytet Warszawski. Wydział Nauk Ekonomicznych, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa 1990, s. 32-63.
- Brożek Andrzej, [rec.] *Writing Home. Immigrants in Brazil and the United States 1890-1891*, „Kwartalnik Historyczny” 96, 1989, 1-2, s. 330-334.
- Chorażyczewski Waldemar, Rosa Agnieszka, *Egodokumenty — egodokumentalność — analiza egodokumentalna — spuścizna egodokumentalna*, w: *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, red. Waldemar Chorażyczewski, Arvydas Pacevičius, Stanisław Roszak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, s. 11-22.

- Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914. *Głos Gromadzki, Życie Gromadzkie, Wieś Polska, Zagon, Siewba, Zarianie*, oprac. Witold Stankiewicz, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1957.
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof, Powstanie styczniowe w pamiętnikarstwie chłopskim i ludowym, „Przegląd Humanistyczny” 16, 1972, 2, s. 35–66.
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof, Świadomość narodowa chłopów w świetle pamiętników w okresie powstań narodowowyzwoleńczych, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 45, 1992, s. 87–93.
- Gębicka Grażyna, Sprawy wsi i państwa w świetle „Pamiętników chłopów” byłego województwa łódzkiego, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 7, 1981, s. 165–183.
- Górecki Artur, *Mariawici i mariawityzm — narodziny i pierwsze lata istnienia*, DiG, Warszawa 2011.
- Górecki Artur, Kościół katolicki w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego, „Christianitas” 2018, 71–72, s. 103–136.
- Grabski Władysław, *Materiały w sprawie włościańskiej*, Gebethner i Wolff, Warszawa–Kraków 1907.
- Grabski Władysław, *Pamiętniki chłopów i środowisko społeczne wsi polskiej*, „Przegląd Socjologiczny” 4, 1936, 3–4, s. 297–341.
- Groniowski Krzysztof, Motywy emigracji w świetle dzieła Williama I. Thomasa i Floriana Znanickiego „Chłop polski w Europie i Ameryce”, „Przegląd Zachodni” 1977, 5–6, s. 13–31.
- Iwaszkiewicz Jarosław, *Listy emigrantów*, „Twórczość” 1975, s. 84–88.
- Jaszczyńska Marta, *Korespondencja emigrantów jako źródło do badań nad dziejami emigracji*, w: *Emigracja i środowiska polonijne. Archiwa i archiwalia. Zbiór studiów*, red. Alicja Kulecka, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013, s. 35–49.
- Karczewska Anna, „Więcej z pługiem niż piórem przestaje...” O listach czytelników do redakcji „Gazety Świątecznej” w latach 1881–1914, w: *Komunikowanie i komunikacja na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, red. Krzysztof Stępnik, Maciej Rajewski, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2008, s. 133–141.
- Kieniewicz Stefan, *Listy, które nie doszły*, „Nowe Książki” 1973, 24/572, s. 58–59.
- Kiper Daniel, *Wartość poznawcza listu do redakcji jako źródła wiedzy na przykładzie listów czytelników do redakcji pism Polonii amerykańskiej (przełom XIX i XX wieku)*, „Archiwum Emigracji. Studia — Szkice — Dokumenty” 2021–2022, 29, s. 43–59.
- Klawe-Mazurowa Maria, *Listy chłopów do prasy dla wsi w latach 1875–1895 jako źródło historyczne*, „Przegląd Polonijny” 9, 1983, 4, s. 35–40.
- Kmieciak Zenon, „Gazeta Świąteczna” za czasów redaktorstwa Konrada Prószyńskiego „Promyka” (1881–1908), Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1973.
- Kmieciak Zenon, *Z dziejów pism dla ludu w latach 1866–1905 („Zorza” i „Gazeta Świąteczna”)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 5, 1966, 1, s. 84–102.
- Koprowicz Agata, *Nauka patrzenia na siebie. Egofotografie chłopskich czytelników „Gazety Świątecznej” (1881–1905)*, „Stan Rzeczy” 2021, 2/21, s. 205–241.
- Korab Kazimierz, *Władysław Grabski jako socjolog wsi*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.

- Kosiński Krzysztof, *Pamiętnikarstwo konkursowe jako źródło historyczne*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 6, 2003, s. 133–145.
- Krisań Maria, *Aktywność religijna chłopów Królestwa Polskiego przed wybuchem pierwszej wojny światowej*. Ruch mariawicki i zaraniarski, w: *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. Andrzej Nowak, Mikołaj Banaszkiewicz, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2016, s. 99–117.
- Krisań Maria, *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX – początku XX wieku*, Neriton, IH PAN, Warszawa 2008.
- Kula Marcin, *Czy warto było przedzierać się przez listy amerykańskie?*, „Przegląd Polonijny” 9, 1983, 4, s. 40–43.
- Kula Marcin, *Listy nie doszły*, w: *Wszyscy jesteśmy migrantami. (Od)zyskiwanie pamięci migracyjnej*, red. Natalia Bloch, Centrum Kultury Zamek, Poznań 2016, s. 44–59.
- Lalak Danuta, *Pamiętniki i wspomnienia – materializowanie pamięci*, w: Danuta Lalak, Aneta Ostaszewska, *Źródła do badań biograficznych. Listy, dzienniki, pamiętniki, blogi, materiały wizualne*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2016, s. 85–131.
- Lewicki Szczepan, *Konrad Prószyński (Kazimierz Promyk)*, Prószyński i S-ka, Warszawa 1996.
- Łopatyńska Hanna M., *„Ciemnego chłopka” recepta na Polskę. O nieznanym pamiętniku Jana Drabikowskiego z Kujaw*, w: *Kultura wsi w egodokumentach*, red. Hubert Czachowski, Violetta Wróblewska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 197–209.
- Madajczyk Czesław, *Źródła w historii najnowszej*, „Studia Źródłoznawcze” 17, 1972, s. 1–8.
- Mascuch Michael, Dekker Rudolf, Baggerman Arianne, *Egodocuments and History. A Short Account of the Longue Duree*, „The Historian” 78, 2016, 1, s. 11–56.
- Matusiewicz Andrzej, *Arianie i mariawici w Filipowie*, „Jaćwież” 2001, 16, s. 36–37.
- Mędrzecki Włodzimierz, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, DiG, Warszawa 2002.
- Mędrzecki Włodzimierz, *W społecznościach lokalnych i w parafii. Kobiety w życiu publicznym wsi polskiej na przełomie wieków*, w: *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, red. Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz, DiG, Instytut Historyczny UW, Warszawa 1994, s. 163–168.
- Mirek Franciszek, [rec.] *Instytut Gospodarstwa Społecznego: Pamiętniki chłopów. Nr. 1–51. Warszawa 1935, str. XLVI + 714*, „Przegląd Socjologiczny” 3, 1935, 3–4, s. 801–804.
- Molenda Jan, *Chłopi. Naród. Niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Neriton, IH PAN, Warszawa 1999.
- Molenda Jan, *Listy chłopów galicyjskich w sprawie sezonowej migracji do Francji z lat 1908–1909 jako źródło historyczne*, „Przegląd Polonijny” 9, 1983, 4, s. 43–50.
- Olszewski Daniel, *Kultura i życie religijne społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2015.
- Piątkowski Wiesław, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1956.

- Pół wieku pamiętnikarstwa*, oprac. Stanisław Adamczyk, Stanisław Dyksiński, Franciszek Jakubczak, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1971.
- Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, oprac. Władysław Grabski, Gebethner i Wolff, Warszawa 1914.
- Sokół Zofia, „Zorza” Marii Wysłouchowej (1900-1902), „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 23, 1984, 3, s. 53-70.
- Suleja Włodzimierz, *Materiały do dziejów polskiej myśli politycznej lat 1864-1939 w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – przegląd zawartości*, w: *Polska i jej sąsiedzi*, red. Henryk Zieliński, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1975 (Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku, t. 1), s. 191-223.
- Sulima Roch, *Wygnańcy i pionierzy (O listach emigrantów ze Stanów Zjednoczonych i Brazylii)*, w: Roch Sulima, *Dokument i literatura*, KAW, Warszawa 1980, s. 54-83.
- Szturm de Sztrem Tadeusz, *Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920-1944. Przyczynek do historii instytucji naukowo-społecznych w Polsce*, PWN, Warszawa 1959.
- Szulakiewicz Władysława, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 1, 2013, s. 65-84.
- Tarasiuk Dariusz, *Zesłania unitów z Południowego Podlasia do guberni chersońskiej i jekaterynosławskiej w latach 1875-1876*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 15, 2018, s. 61-78.
- Tarasiuk Dariusz, *Zesłania unitów z Południowego Podlasia do guberni orenburskiej w latach 1887-1888*, „Res Historica” 53, 2022, s. 214-233.
- [b.a., rec.] *The Polish Peasant in Europe and America*, „Polish American Studies” 15, 1958, 3-4, s. 113-115.
- Thomas William, Znaniecki Florian, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1-5, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.
- Vielrose Egon, *Szacunek analfabetyzmu w zaborze rosyjskim*, „Przeszość Demograficzna Polski” 1976, 9, s. 3-16.
- Walaszek Adam, *Dokumenty Polonijnego Biura Podróży w Western Reserve Historical Society w Cleveland, Ohio*, „Przegląd Polonijny” 23, 1982, 1, s. 69-83.
- Wiech Stanisław, *Pod naporem prawosławia. Z dziejów oporu unitów w Królestwie Polskim i na zesłaniu*, „Kwartalnik Historyczny” 117, 2010, 3, s. 5-50.
- Wilczyńska Elwira, *Diabli z czubami. Niemcy oczami polskich chłopów w XIX i na początku XX wieku*, Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Scholar, Warszawa 2019.
- Wiślicz Tomasz, *Nowe tendencje w historiografii polskiej po 1989 roku. Raport diagnostyczny*, w: *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań. Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18-20 września 2019 roku*, t. 1: *Potęga historii*, red. Jan Pomorski, Mariusz Mazur, IPN-KŚZpNP, Instytut Historii UMCS, Warszawa-Lublin 2021, s. 265-294.
- Wiślicz Tomasz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Neriton, IH PAN, Warszawa 2001.
- Znaniecki Florian, *Znaczenie dokumentów autobiograficznych do badań socjologicznych*, „Kultura i Społeczeństwo” 3, 1970, s. 117-127.

B i o g r a m: Łukasz Koźuchowski, doktorant historii na Uniwersytecie Warszawskim. Zainteresowania badawcze koncentrują się na historii społecznej i kulturowej Królestwa Polskiego, zwłaszcza na dziejach chłopów w okresie reform agrarnych oraz po uwłaszczeniu, a także historii rosyjskich rządów imperialnych na tym terenie; kontakt: l.kozuchowski@uw.edu.pl.

A u t h o r: Łukasz Koźuchowski, PhD student at the Faculty of History, University of Warsaw. His research interests focus on the social and cultural history of the Kingdom of Poland, particularly the history of peasants during the period of agrarian reforms and after the land ownership reform, as well as the history of Russian imperial rule in this area; contact: l.kozuchowski@uw.edu.pl.